

"כנפיים של קרמבו": דו"ח הערכת תהודה

יולי 2015

מאיה דנק, מנהלת פרויקט
ברברה רוזנשטיין, מעריכה ראשית
יהודית זמיר, מעריכה

תוכן עניינים

3	תקציר מנהלים
5	מבוא כללי
5	המחקר וגבולותיו
6	הערכת תהודה
6	מטרות הערכת התהודה
7	הערכת התהודה / השפעה
9	המתודולוגיה המחקרית
9	הכלים האיכותניים
10	הכלים הכמותניים
10	שאלון החונכים
12	שאלון להורי החונכים
14	סיכום כלי המחקר
15	המודל הלוגי
15	מבוא
16	המודל הלוגי של "כנפיים של קרמבו"
16	צרכים
17	הנחות
18	תשומות
18	פעילויות
20	תוצאות חזויות
21	הממצאים וניתוחם
22	כיצד ועד כמה השפיעה הפעילות ב"כנפיים של קרמבו" על עמדותיהם, מודעותם והתנהגותם של החונכים (שאלות 1-2)?
22	קבלת אנשים עם צרכים מיוחדים
27	מיומנויות
28	הערכה עצמית (ערך עצמי, מצב חברתי ושייכות)
32	פיתוח כישורי מנהיגות חברתית
35	כיצד ועד כמה התרחבה ההשפעה של התנועה אל המעגל השני (שאלה 3)?

38	התייחסות לסקר הורי החניכים שהועבר על ידי גב' אביבית ארווץ
40	ראיונות עם החניכים בתיווך החונכים
41	הראיון עם ב'
41	הראיון עם ט'
41	הראיון עם ה'
42	הראיון עם י'
43	השפה ה"קרבואית": שיח פנים-תנועתי
45	מסקנות והמלצות
48	המלצות למחקרי המשך
48	ביבליוגרפיה

תקציר מנהלים

תנועת הנוער "כנפיים של קרמבו" פועלת מזה עשר שנים מתוך חזון לשילוב ילדים עם צרכים מיוחדים במסגרת תנועת נוער נורמטיבית. מטרת התנועה הינן לזמן מפגש והיכרות בלתי אמצעיים בין שתי האוכלוסיות, לפתח יחסים חברתיים ולהצמיח סוכני שינוי חברתיים.

המחקר הנוכחי עסק בהערכת תהודה. סוג זה של מחקר הערכה בא לתעד, למדוד ולנתח השפעות של פעילות לאורך זמן. במקרה של "כנפיים של קרמבו" נבחנו, בראש ובראשונה, ההשפעה של התנועה על שתי אוכלוסיות: חונכים הפעילים בתנועה שנתיים ויותר (להלן החונכים) והוריהם. שתי אוכלוסיות אלה מהוות שני מעגלים אפשריים של השפעה: שינויים במעגל הראשון, הוא מעגל החונכים, יצביעו על שינוי ישיר הנובע מהשתתפות בפעילות. שינויים במעגל השני, הוא מעגל ההורים / אחים / חברים, יצביעו על שינוי עקיף (הצפוי להתחיל בטווח הבינוני בלבד) המתווך על ידי המשתתפים בפעילות.

ההערכה של "כנפיים של קרמבו" באה לענות על השאלות הבאות:

1. כיצד ועד כמה חלו שינויים בקרב המשתתפים (קרי, המעגל הראשון) במהלך תקופת הפעילות ב"כנפיים של קרמבו" בתחומים הבאים:

- קבלת אנשים עם צרכים מיוחדים
- מיומנויות מקצועיות כחונכים / מדריכים
- הערכה עצמית (ערך עצמי, מצב חברתי ושייכות)
- פיתוח כישורי מנהיגות חברתית

2. אם חלו שינויים כאלה, האם ההשתתפות בפעילות של התנועה היא זו ששינתה את כישוריהם, עמדותיהם, מודעותם ותפיסתם של המשתתפים? אם כן, באילו אופנים ובאיזו מידה?

3. האם ההשפעה של התנועה התרחבה מן המעגל הראשון של המשתתפים (תוך התמקדות, כאמור, בחונכים) אל המעגל השני הכולל את הוריהם, אחיהם וחבריהם הקרובים? אם כן, באילו אופנים ובאיזו מידה?

על מנת לבחון את השפעת התנועה על מעגל המשתתפים בנינו, יחד עם מובילי התנועה, את המודל הלוגי שלה. המחקר עירב הן עבודה איכותנית והן עבודה כמותנית כחלק מן הגישה המעורבת המקובלת במקרים אלה. ההערכה קיימה דיאלוג מתמשך בין הנתונים האיכותניים והכמותניים לאורך המחקר כולו, וכל רכיב תרם ליצירתה של התמונה השלמה. כדי להוכיח שההשפעה על החונכים נובעת בראש ובראשונה מהשתתפותם בפעילות של התנועה (יותר מאשר גורמים מתערבים אחרים), השתמשנו בעקרונות של "ניתוח התרומה".

רכיב המחקר הכמותני כלל בראש ובראשונה שימוש בשאלונים הכוללים שאלות מקוריות שנכתבו על ידי עורכות המחקר ושימוש בשאלונים מוכרים ומתוקפים מן הספרות המחקרית הרלוונטית, הפצתם בקרב אוכלוסיית המחקר (קרי, אוכלוסיית החונכים והורי החונכים) וניתוח הנתונים בכלים סטטיסטיים (תיאוריים והסקיים, לפי הצורך). רכיב המחקר האיכותני התבסס על ראיונות עומק פתוחים, ראיונות חצי-מובנים, עריכת תצפיות בזמן פעילויות

בסניפים וקבוצות מיקוד עם משתתפים (חונכים וחניכים). תוצאות שני רכיבי המחקר – האיכותני והכמותני – הוצלבו על מנת לקבל תמונה עשירה ככל הניתן. בנוסף, נותחו תוצאותיו של שאלון שהופץ במהלך שנת 2014 על ידי גב' אביבית ארווץ בקרב הורי החניכים.

על מנת לבחון את השפעת התנועה על מעגל הורי החונכים השתמשנו גם כן בגישה המעורבת: ראיונות חצי-מובנים ושאלון כמותני.

באופן כללי, ניתוח הממצאים העלה כי התוצאות החזויות בטווח הקצר בכל האמור לגבי החונכים אכן התממשו. בפרט, נמצא כי בקרב החונכים קיימות עמדות חיוביות יותר מאלה שניתן למצוא באוכלוסיה הכללית ביחס לבעלי צרכים מיוחדים וקיימים תימוכין לכך שהתנועה שיפרה את עמדותיהם של החונכים כלפי בעלי הצרכים המיוחדים. נמצא גם כי החונכים רכשו מיומנויות רבות ובטחונם העצמי גבוה ביחס למוצע, וקיימת תמיכה באפשרות כי הדימוי העצמי של החונכים עלה במהלך תקופת הפעילות. בנוסף, החונכים מגלים כישורי מנהיגות-חברתית.

הורי החונכים גאים בילדיהם ומאמינים כי "כנפיים של קרמבו" מזמנת לחונכים את ההזדמנות לממש ערכים הנטועים בהם.

במסגרת המחקר התגלתה השפעה של הפעילות על עמדות מעגל הורי החונכים. אמנם השפעה זו אינה מתרגמת (לפחות לפי שעה) לידי שינויים התנהגותיים ואקטיביזם חברתי, אולם עצם הדגמתה מצביעה על יכולתה של "כנפיים של קרמבו" להשפיע באופן עקיף על מעגלים רחוקים באמצעות החונכים המתפקדים כסוכני שינוי – למשל על קבוצת השווים.

ניתוח שאלון הורי החניכים העלה כי ההורים תופסים את הפעילות כמקדמת פיתוח של יכולות תקשורת בינאישית ואת הכישורים החברתיים של ילדיהם. ממצאים אלה נתמכים גם בראיונות החניכים. ההורים תולים חשיבות ביצירת ההזדמנות לפיתוחו של קשר חם "בגובה העיניים" עם בני נוער מן האוכלוסיה הכללית – למעשה, כך רובם תופסים את הקשר שנוצר בין ילדיהם לחונכים. הראיונות עם החניכים תומכים בפרשנות זו.

יוצא אפוא שהממצאים מחזקים את הטענה שתיאוריית השינוי של התנועה עובדת בטווח הקצר והבינוני. יחד עם זאת צריך יהיה להמשיך ולבדוק את המשתתפים והמעגלים הקרובים להם במחקר המשך על מנת לבחון את מימושן המלא ויציבותן של התוצאות בטווח הזמן הבינוני, ובפרט אם שינויי עמדות בקרב החונכים והמעגלים הקרובים להם מתרגמים לכדי שינויים התנהגותיים והשראת אקטיביזם חברתי.

תנועת הנוער "כנפיים של קרמבו" פועלת מתוך חזון לשילוב ילדים עם צרכים מיוחדים במסגרת תנועת נוער נורמטיבית. מטרות התנועה הינן לזמן מפגש והיכרות בלתי אמצעיים¹ בין שתי האוכלוסיות, לפתח יחסים חברתיים ולהצמיח סוכני שינוי חברתיים. ההסטוריה, המטרות, הגישה והפעילויות של תכנית הפעילות מוצגות באופן מפורט באתר התנועה: <http://www.krembo.org.il>.

התכנית מנוסחת בפירוט במקראה של התנועה.

מחקר זה בוחן את התנועה דרך המודל הלוגי המדגים את התיאוריה שבבסיס תכנית הפעילות של התנועה. המודל נוסח בעבודה משותפת בין המעריכים של התכנית והנהלת התנועה מתוך תפיסה של הערכה שיתופית, כפי שזו באה לידי ביטוי אצל Cousins (2003). על מנת להכין את הדו"ח עשינו שימוש בספרות המחקרית והתיאורטית הנוגעת לשלוש סוגיות הנוגעות ל"כנפיים של קרמבו":

- תנועות נוער והשפעתן על מתבגרים
- עמדות כלליות בציבור הרחב כלפי אנשים עם צרכים מיוחדים
- סוגים של השפעה (תהודה – impact בלע"ז) רגשית, קוגניטיבית והתנהגותית. על מנת להקל על הקוראים והקוראות של הדו"ח, ההתייחסות לספרות ולמחקר תופיע בחלקים הרלבנטיים של הדו"ח ולא כפרק נפרד העומד בפני עצמו.

הדו"ח יציג את האופן בו התבצע המחקר, מטרות ההערכה, שאלות המחקר ושיטותיו. לאחר מכן נציג את הממצאים ואת ניתוחם, ונדון במשמעויות ובמסקנות האופרטיביות העולות מניתוח זה.

המחקר וגבולותיו

המחקר הנוכחי בחן את השפעתה של תנועת "כנפיים של קרמבו" על שני מעגלי השפעה עיקריים: החונכים והוריהם. השפעות של התנועה על מעגל החניכים נבדקו באופן עקיף בלבד, זאת עקב בעיות מתודולוגיות שהתגלו במהלך העבודה – בעוד שלא ניתן היה לבחון באמצעות כלים כמותניים מהימנים קבוצה גדולה דיה של חניכים, כל בדיקה של ההשפעה על החניכים באמצעיים איכותניים כרוכה בצורך בתיווך, או על ידי החונכים או על ידי הורי החניכים.

¹ יש לציין כי למרות זימון המפגש הישיר בין החונכים והחניכים, מפגש זה הוא תוצר של פעולות הכשרה שעוברים החונכים. בנוסף, הפעולות מתקיימות בליווי אנשי מקצוע מתחום הצרכים המיוחדים, אנשי הדרכה ומפקח-רכז בוגר. תהליך ההכשרה עצמו (בניגוד להשפעת ההכשרה) לא היה חלק ממחקר ההערכה הנוכחי.

בשני המקרים יש לכך השלכות משמעותיות על מהימנות הממצאים. לפיכך, על מנת לשמוע את קולם של החניכים קוימו מספר ראיונות הכנה עם חניכים והתבצע ניתוח של שאלונים של הורי חניכים שהופצו במהלך שנת 2014 על ידי הגב' אביבית ארווץ. יודגש כי שאלוני החניכים נבנו ללא קשר למחקר הנוכחי (הם נערכו לבקשת התנועה) וכללו מספר גבוה יחסית של שאלות פתוחות בהם ההורים דיווחו כיצד הם חווים את התהליכים שעוברים על ילדיהם החניכים בתנועה.

נקודה נוספת שיש לקחת בחשבון במחקר זה היא גילם של כלל הפעילים בתנועה, ובפרט – גילם של החונכים, הוא גיל ההתבגרות. גיל ההתבגרות מאופיין בשינויים מהירים ודרמטיים במישורים ההתפתחותיים-פיזיולוגיים, קוגניטיביים, רגשיים וחברתיים המשפיעים על עמדותיהם, התנהגותם ותפיסותיהם העצמיות של בני הנוער ותפיסתם את האחר. אי לכך, כל בדיקת השפעה של הפעילות בתנועה על החונכים לאורך תקופה ארוכה של פעילות (כלומר, לאורך שנות גיל ההתבגרות) תתקשה לבודד את גורם ההשפעה הנבחן ממכלול השינויים המתרחשים באופן טבעי בגיל ההתבגרות. נקודה חשובה זו תורחב בהמשך.

בנוסף, יש לציין שמחקר זה לא בחן את מרכיבי תכנית הפעילות עליה מבוססת הפעילות ב"כנפיים של קרמבו" – בחינה זו היא מחוץ לגבולות בדיקת התהודה. יחד עם זאת, נתייחס לתכנית הפעילות דרך המודל הלוגי המתואר בהמשך, אשר מקשר בין התכנית עצמה לבין תוצאות הפעילות. במילים אחרות, בעוד שתכנית הפעילות לכשלעצמה איננה מושא הבדיקה, השפעתה על הפעילים בתנועה, ובפרט החונכים, הינה חלק משמעותי מבדיקת התהודה. כמו כן, נדגיש כי מחקר זה אינו עוסק בבחינת התפוקות של התכנית הכוללות את מספר הסניפים הפעילים, אירועים ותפוקות נוספות מסוג זה.

על מנת להבין טוב יותר את הישגי המחקר, כמו גם את מגבלותיו העקרוניות, נדון בהמשך באתגרים המתודולוגיים הניצבים בפני כל מי שמבצע הערכת תהודה (impact assessment).

הערכת תהודה

מטרות הערכת התהודה

המחקר הנוכחי עסק בהערכת תהודה. סוג זה של מחקר הערכה בא לתעד, למדוד ולנתח השפעות של פעילות לאורך זמן. במקרה של "כנפיים של קרמבו" נבחנה, בראש ובראשונה, ההשפעה של התנועה על שתי אוכלוסיות: החונכים והוריהם. שתי אוכלוסיות אלה מהוות שני מעגלים אפשריים של השפעה: שינויים במעגל הראשון, הוא מעגל החונכים, יצביעו על שינוי ישיר הנובע מהשתתפות בפעילות (ולכן נשתמש במונח "משתתפים"). שינויים במעגל השני, הוא מעגל ההורים / אחים / חברים, יצביעו על שינוי עקיף המתווך על ידי המשתתפים בפעילות.

ההערכה של "כנפיים של קרמבו" באה לענות על השאלות הבאות:

1. כיצד ועד כמה חלו שינויים בקרב המשתתפים (קרי, המעגל הראשון) במהלך תקופת הפעילות ב"כנפיים של קרמבו" בתחומים הבאים:

- קבלת אנשים עם צרכים מיוחדים
- מיומנויות
- הערכה עצמית (ערך עצמי, מצב חברתי ושייכות)
- פיתוח כישורי מנהיגות חברתית

2. אם חלו שינויים כאלה, האם ההשתתפות בפעילות של התנועה היא זו ששינתה את כישוריהם, עמדותיהם, מודעותם ותפיסתם של המשתתפים? אם כן, באילו אופנים ובאיזו מידה? במילים אחרות: עד כמה ניתן לייחס את השינויים לפעילות בתנועה?

3. האם ההשפעה של התנועה התרחבה מן המעגל הראשון של המשתתפים (תוך התמקדות, כאמור, בחונכים) אל המעגל השני הכולל את הוריהם, אחיהם וחבריהם הקרובים? אם כן, באילו אופנים ובאיזו מידה?

למותר לציין, כי על המחקר לדווח על כל תוצאה בלתי צפויה שעולה במהלך תהליך ההערכה, במידה ומתגלית.

הערכת התהודה / השפעה

השאלה החשובה ביותר שעלינו לענות עליה היא כיצד נדע שתוצאות הפעילות של "כנפיים של קרמבו" הן אכן תוצר של ההתערבות החינוכית. הספרות המקצועית העוסקת בהערכה מציעה מספר תשובות לשאלה (למשל, (Essama-Nssah, 2013).

באופן אידיאלי, כדי לייחס שינוי להתערבות ספציפית עלינו להיות מסוגלים להגיד (ולכן למדוד) מה היה קורה לאותה אוכלוסייה, באותו פרק זמן, באותו אקלים ובאותו הקשר לו לא הייתה מתבצעת כל התערבות. במילים אחרות, במצב אידיאלי היה עלינו לבנות קבוצת ביקורת הדומה בכל מאפייניה לקבוצת החונכים ב"כנפיים של קרמבו", אך איננה פעילה בתנועה. עם זאת, מדובר, למעשה, במשימה כמעט בלתי אפשרית, שכן קשה לאפיין קבוצת מתבגרים הדומה במאפייניה לקבוצת המתבגרים הפועלים ב"כנפיים של קרמבו". בפרט, למיטב ידיעתנו, לא קיימת מסגרת אחרת הדומה מספיק ל"כנפיים של קרמבו" המשלבת שתי אוכלוסיות על בסיס של יחסים הדדיים.

אפילו משתתפים בארגונים כמו "הצופים" המופעלים על ידי מתבגרים ולמען עצמם, אשר מקיימים שילוב חלקי של ילדים עם צרכים מיוחדים, לא יכולים להיות מושווים לקבוצת המשתתפים ב"כנפיים של קרמבו". הסיבה לכך היא שאמנם שילוב זה הוא חלק מסך פעילויות הארגון, אך זה איננו מגדיר את הסיבה הקיומית והמהותית של התנועה. לפיכך, המשתתפים בפעילויות של ארגונים כמו תנועת "הצופים" לא בהכרח דומים במאפיינים מרכזיים מהותיים (ובפרט, רגישות גבוהה מלכתחילה אל האחר, ובפרט אל בעל המוגבלויות) למשתתפים ב"כנפיים של קרמבו".

לכן, נראה כי המצב מחייב לפנות לדרכי התייחסות המאפשרות להעריך את ההשפעה בדרכים חלופיות. אחת הדרכים המקובלות לעשות זאת היא באמצעות פיתוח של תיאוריית שינוי באמצעות בניית המודל הלוגי. המודל הלוגי מאפשר למעריך לבחון כל חלק בשרשרת הסיבתית המוליכה מהנחות היסוד של התנועה העומדות בבסיס התיאוריה לתוצאות החזויות, ולבחון אותה לאור המציאות בפועל: התשומות, הפעילות והתוצרים (קרי, התוצאות) הנמדדים. מסיבה זו תהליך ההערכה של "כנפיים של קרמבו" נפתח בבניה משותפת – יחד עם צוות ההערכה וצוות הנהלת התכנית – של המודל הלוגי של התכנית.

באופן פורמלי, ובהתאם לגישה תיאורטית מקובלת שמופיעה אצל מיין ומכונה "ניתוח תרומה" (contribution analysis), ההערכה מתקדמת בשלבים הבאים:

1. פיתוח מודל לוגי
2. בחינת ההתאמה בין התוצרים התיאורטיים (צפוי) והנמדדים (מצוי), הן בשלבי ביניים והן בשלב הסופי של ההתערבות.
3. זיהוי והערכה של פירושים אלטרנטיביים לתוצאות, לאור קיומה של ההתערבות. זהו, כאמור, שלב קשה ובעייתי לאור הבעיות היסודיות שנסקרו לעיל. בפרט, יש להראות כי כל פירוש אלטרנטיבי לתוצאות סביר פחות מהפרשנות הראשית למהלך האירועים.
4. הבניה והערכה של "סיפור הביצוע". סיפור הביצוע הינו התמונה העולה מתוך ההצלבה של כל הנתונים. הוא נכתב על מנת להציג את הראיות המהימנות כתשובה לשאלה כיצד ועד כמה ההתערבות תרמה לתוצרים הנצפים. במילים אחרות, סיפור הביצוע צריך להראות כי ההתערבות הייתה הדבר הנכון על סמך האוכלוסיה והבעיה הנתונות, שמה שהיה אמור לקרות בדרך אכן קרה, ושהסברים אלטרנטיביים לתוצאות שנתגלו לא נראים סבירים או שהם פחות מתאימים. בפרט, יש לוודא שההתערבות הושמה כראוי ושהייתה בארגון מחויבות, אחריות ונאמנות להתערבות (Essama-Nssah, 2013).

בחינת ההתאמה דורשת את התנאים הבאים (Funnell and Rogers, 2011):

- שההתערבות הייתה מתאימה והושמה כראוי.
- שהייתה מחויבות, אחריות ונאמנות לטיפול.
- שהושגו תוצרי ביניים.
- שהושגו תוצרים סופיים.

בעיות אלה קיימות במידה פחותה כאשר אנו באים לבחון את הורי החונכים. למעשה, אין מניעה לבחון את ההשפעה העקיפה של הפעילות של המשתתפים על הוריהם באמצעות השוואה של מדדים ספציפיים בין קבוצות הורים שנמצאים בנקודות זמן שונות של פעילות ילדיהם.

לאור כל אלה ועל מנת להשיג הערכה מתוקפת ומהימנה ככל הניתן, בחרנו להשתמש בגישה מעורבת (mixed method) המשלבת בין כלים כמותניים ואיכותניים. באופן זה ניתן לאסוף עדויות רבות, עשירות ומגוונות לאותה תופעה נבדקת ולהגיע לתובנות מורכבות ועמוקות יותר משמאפשרים כל אחד מהכלים בנפרד.

המתודולוגיה המחקרית

בפרק זה תוצג המתודולוגיה המחקרית ודרכי איסוף הנתונים לביצוע המחקר. כאמור, על לבחון את מידת ההשפעה של המודל החינוכי של "כנפיים של קרמבו" על המשתתפים ומעגל הקרובים להם, נתקבלו מספר החלטות מתודולוגיות. לצורך ביצוע המחקר החלטנו להשתמש בשיטות מחקר מעורבות (Mixed Methods). העירוב של שיטות מחקר כמותניות ואיכותניות בא לידי ביטוי גם באיסוף וגם בניתוח המידע (Tashakkori & Teddlie, 2003). היות וקשה ומאתגר להוכיח תהודה בסוג כזה של הערכה, המעריכות החלו את התהליך בבניית המודל הלוגי יחד עם מובילי התנועה. המודל הלוגי שימש כבסיס לכל תהליך ההערכה.

רכיב המחקר הכמותני כלל בראש ובראשונה שימוש בשאלונים הכוללים שאלות מקוריות שנכתבו על ידי עורכות המחקר ושימוש בשאלונים מוכרים ומתוקפים מן הספרות המחקרית הרלוונטית, הפצתם בקרב אוכלוסיית המחקר (קרי, אוכלוסיית החונכים והורי החונכים) וניתוח הנתונים בכלים סטטיסטיים (תיאוריים והסקיים, לפי הצורך). רכיב המחקר האיכותני התבסס בראש ובראשונה על ראיונות עומק פתוחים, ראיונות חצי-מובנים ועריכת תצפיות בזמן פעילויות בסניפים. תוצאות שני רכיבי המחקר – האיכותני והכמותני – הוצלבו על מנת לקבל תמונה עשירה ככל הניתן (Scriven, 1999). פירוט על הכלים יינתן בהמשך.

על מנת לבחון את השפעת התנועה על מעגל הורי החונכים השתמשנו גם כן בגישה המעורבת. עם זאת, כיוון שמחקר הורי החונכים לא היה חשוף לחלק מהקשיים המתודולוגיים שעורר מחקר החונכים, היה בידינו להשוות באופן ישיר בין קבוצות שונות של הורים בהתאם למספר שנות הפעילות של ילדיהם בתנועה. פירוט על נושא זה ינתן בפרק הכלים הכמותניים.

הכלים האיכותניים

הרכיב האיכותני של המחקר עשה שימוש בכלים הבאים:

1. **איסוף וניתוח מידע שהופק במסגרת "כנפיים של קרמבו"** שעשוי להיות רלוונטי לתהליך ההערכה. מידע זה כלל מסמכים קיימים (ראו את התייחסותם של שטריכמן ומרשוד לעניין זה: Strichman & Marshood, 2007) ועיון בממצאי סקרים קודמים שנבנו ובוצעו על ידי גב' אביבית ארווץ כחלק מתהליך העבודה הרגיל של התנועה.
2. **ראיונות אישיים:** ככלל, ראיונות אישיים באים לאפשר לחוקרים הבנה מעמיקה של הגישות, העמדות, העקרונות והמניעים של האנשים השותפים לפרויקט. קיימים שלושה סוגי ראיונות בסיסיים: ראיון לא-פורמלי, ראיון מודרך ו/או חצי מובנה וראיון פתוח-סטנדרטי (Patton, 2002). במסגרת המחקר נערכו:
 - 2.1. **ראיונות לא-פורמאליים** עם אנשי מפתח של התנועה, במסגרתם המראיינים סיפרו באופן חופשי וזורם את הדרך בה הם חווים נושאים ותהליכים הקשורים לנושאי ההערכה.

2.2. **ראיונות חצי מובנים ו/או מודרכים** עם חונכים, הורי חונכים (לאו דווקא הורים של החונכים שרואינו) וחניכים. הראיונות היו שיטתיים יותר מקבוצת הראיונות הקודמת, הנושאים לדיון נקבעו לפני הראיון, והמראיונות ווידאו שכל הנושאים הרלוונטיים נידונו. המבנה הכללי של ראיונות אלה נקבע לאחר שנתקבלו תוצאות שאלוני החונכים והורי החונכים (ראו בהמשך), ולכן הם התקיימו כשלב אחרון של המחקר.

3. **קבוצות מיקוד עם חונכים:** קבוצות מיקוד הינן דיונים קבוצתיים הממוקדים בנושא מסוים. מטרת קבוצות המיקוד לאסוף מידע או לפתח הבנה באותו נושא שיח במגמה לחשוף טווח או עומק של דעות, רגשות וטענות שלא לצורך כימות המידע. החונכים שהשתתפו בקבוצות המיקוד היו שונים מאלה שרואינו בראיונות האישיים.

4. **תצפיות בפעולות בסניפים ובסמינר ההדרכה:** תצפיות מהוות דרך חשובה להבנה מעמיקה של המתרחש בפועל בתנועה, ושל הדינמיקות בין המשתתפים השונים בפעילויות.

הכלים הכמותניים

הרכיב הכמותני של המחקר עשה שימוש בשני שאלונים על מנת לחקור את שני האוכלוסיות שאת תהודת הפעילות אצלן בא המחקר לבחון: החונכים והורי החונכים.

1. **שאלון החונכים:** שאלון זה הופץ בקרב כלל החונכים בתנועה שהתמידו בפעילות במשך **שנתיים ויותר**. לא נאספו נתונים מחונכים מתחילים כיוון שמלכתחילה, מן הסיבות המודולוגיות שפורטו לעיל, לא היה בכוונתנו להשוות בין חונכים צעירים ו-וותיקים, שכן כל השוואה כזו הייתה יוצרת למעשה השוואה בין חונכים בשלבים שונים של גיל ההתבגרות.
2. **שאלון הורי החונכים:** שאלון זה הופץ בקרב הורי חונכים שהביעו את הסכמתם להשתתף בפעילויות התנועה, ומסרו, לשם כך, פרטי התקשרות.

שאלון החונכים

שאלון החונכים בא לבחון את תוצאות הפעילות ב"כנפיים של קרמבו" על החונכים בטווח הקצר והבינוני, כפי שאלה נוסחו בעמוד 20. בהתאם לכך, נבדקו העמדות וההתנהגויות של החונכים ביחס לחריגים בכלל ובעלי הצרכים המיוחדים בחברה בפרט, מידת קבלתם את האחר ופיתוח הרגישות לצדק חברתי ומקרים של אפליה. כמו כן נבדקה תחושת הערך העצמי של החונכים, תפיסתם את מצבם החברתי בבית הספר והכישורים אותם הם רכשו במהלך פעילותם בתנועה, הכוח המניע לפעילותם כיום והקשר שלהם עם החניכים.

השאלון הורכב הן משאלות מקוריות והן משאלונים מוכרים ומתוקפים מן הספרות המחקרית (ראו שאלוני MAS ושאלון הערך העצמי כמפורט בהמשך).

השאלון הופץ בקרב חונכים בעלי וותק של שנתיים או יותר בתנועה. 155 חונכים העונים על קריטריון זה מילאו את השאלון.

המחקר התנהל באמצעות שאלון בן שתי גרסאות – גרסה אחת לבנים וגרסה אחת לבנות, והורכב מתשעה חלקים. סה"כ הופיעו בשאלון 80 שאלות. השאלון מופיע באופן מקוון בכתובת:

<https://www.surveymonkey.com/r/SQBJ576>

חלק א': שאלות דמוגרפיות על החונכים (כולל שאלה על משך הפעילות בתנועה שנועדה לנפות חונכים שפעילים בתנועה פחות משנתיים, ובכל זאת מילאו את השאלון) ונתונים כלליים על פעילותם בתנועה.

חלק ב': חלק זה בא לבחון את עמדותיהם של החונכים ביחס לבעלי מוגבלויות. לשם כך נעשה שימוש בגרסה מקוצרת בת 22 פריטים של שאלון מוכר ומתוקף מן הספרות המחקרית הבוחן עמדות של משיבים לגבי בעלי מוגבלויות (ספציפית: נכים בעלי מוגבלות פיזית המשתמשים בכיסאות גלגלים), להלן שאלון MAS (Multidimensional Attitudes Scale towards Persons with Disabilities (Vilchinsky, Werner, & Findler, 2010b) (Vilchinsky, Findler, & Werner, 2010a).

השאלון מתאר סיטואציה המתרחשת בבית קפה המערבת אדם היושב בכיסא גלגלים ודמות נוספת ("יוסי" או "מיכל") הנמצאת אתו באינטראקציה. לאחר הצגת הסיטואציה מופיעה שורה של היגדים. המשתתפים מתבקשים לחוות את מידת הסכמתם להיגדים בסולם הנע בין 1-5 (הסולם מתואר באופן מילולי, ולא באמצעות מספור) שנוגעים למחשבות / רגשות / התנהגויות שעשויות לעלות אצל הדמות בעקבות הסיטואציה.

מבחינה סטטיסטית, " לאור מחקרים קודמים, ובהתאם לעבודתן של וילצ'ינסקי ועמיתותיה (Vilchinsky, Findler, & Werner, 2010a) (Vilchinsky, Werner, & Findler, 2010b) גובשו שתי גרסאות לשאלונים בהתאם למין המשיבים: הבנות קיבלו גרסה המתייחסת ל"מיכל", ואילו הבנים קיבלו גרסה המתייחסת ל"יוסי".

חלק ג': חלק זה בחן את הסיבות שמניעות את החונכים לפעול בתנועה כיום.

חלק ד': החלק הרביעי של השאלון כלל שני סוגים של היגדים. סוג אחד בחן את מידת הסכמתם של החונכים עם היגדים שונים הנוגעים לעמדותיהם והתנהגויותיהם. מטרתו העיקרית הייתה לתקף חלקים אחרים בשאלון (ובפרט, שאלון MAS). סוג שני של היגדים בחן את תפיסת החונכים לגבי יכולתם להשפיע על המעגלים הקרובים אליהם.

חלק ה': החלק החמישי של השאלון בחן את תחושת הערך העצמי (self-worth) של החונכים, קרי, את המידה בה הם חשים רגשות חיוביים ביחס לעצמם. לשם כך השתמשנו בשאלון מתוקף בן שבעה פריטים, המהווה חלק משאלון אישיות מקיף אצל סטטס ובורק (Stets & Burke, 2014).

חלק ו': החלק השישי של השאלון התייחס למידה ולאופן בו החונכים תופסים את קיומם של שינויים שחלו בעמדותיהם והתנהגויותיהם ביחס לעבר.

חלק ז': החלק השביעי של השאלון בחן את האופן בו מזהים החונכים את מאפייני השתייכותם לתנועה.

חלק ח': חלק זה של השאלון בחן את האופן בו חווים החונכים את מעמדם החברתי בבית הספר, ואת האופן בו הם תופסים את השפעתה של "כנפיים של קרמבו" על מצב עניינים זה.

חלק ט': חלק זה בחן כיצד החונכים תופסים את המיומנויות כחונכים / מדריכים שהם רכשו במהלך פעילותם ב"כנפיים של קרמבו".

כל משתתף במחקר השאלונים ראה את כל השאלות באותו סדר הצגה. השאלונים הוצגו על פלטפורמה אינטרנטית. משך המענה המוערך על השאלון היה כרבע שעה.

שאלון להורי החונכים

שאלון הורי החונכים בא, בראש ובראשונה, לבחון את השפעת הפעילות ב"כנפיים של קרמבו" של החונכים על הוריהם בטווח הזמן הבינוני (ראו את התוצאות החזויות בטווח הבינוני במודל הלוגי בעמוד 20). בהתאם לכך, נבדק אם למשך הפעילות של החונכים בתנועה יש השפעה על עמדותיהם והתנהגויותיהם של הוריהם ביחס לבעלי הצרכים המיוחדים. בדיקה זו נערכה באמצעות העברת שאלון MAS הוזה לזה שהועבר לילדיהם. כמו כן נבדק האופן בו הם תופסים את השפעת הפעילות ב"כנפיים של קרמבו" על ילדיהם.

השאלון הופץ בקרב כלל הורי החונכים. 205 הורי חונכים מילאו את השאלון. יודגש כי שאלון הורי החונכים נשלח בנפרד משאלון החונכים, ולכן אין לנו מידע על הקשר בין ממלאי שני השאלונים, ובפרט לא על קיומה או אי קיומה של זיקה משפחתית ביניהם. מסיבה זו שני השאלונים נותחו בנפרד.

תיאור הכלי

כמו אצל החונכים, המחקר התנהל באמצעות שאלון בן שתי גרסאות – אחת לגברים ואחת לנשים – על מנת להתאים את גרסת שאלון ה-MAS שהופיע בחלק השני של השאלון למין המשתתפים. שאלון הורי החונכים הורכב מארבעה חלקים סך הכל, והופיעו בו 51 שאלות. השאלון מופיע באופן מקוון בכתובת:

<https://www.surveymonkey.com/r/N33GQ29>

חלק א': חלק זה של השאלון כלל שאלות דמוגרפיות. בפרט, נשאלו המשתתפים על מינם (גברים / נשים) ושנות הפעילות של ילדיהם ב"כנפיים של קרמבו". הורים שלהם יותר מילד אחד הפעיל בתנועה התבקשו למסור פרטים על-אודות שנות הפעילות של כל אחד מילדיהם. סה"כ הופיעו בחלק זה 8 שאלות.

חלק ב' – חלק זה בא לבחון את עמדותיהם של הורי החונכים ביחס לבעלי מוגבלויות. לשם כך נעשה שימוש בשאלון MAS המקוצר בו נעשה שימוש בשאלון החונכים (ראו חלק ב' בתיאור שאלון החונכים). סה"כ הופיעו בחלק זה 22 שאלות.

חלק ג' – חלק זה שאל (באמצעות דיווח עצמי) על שינויים בהתנהגות ההורים כיום ביחס למועד תחילת הפעילות של ילדיהם בכל הנוגע לפעילות ציבורית וחברתית בתחומים שונים, ובפרט בתחום קבלת השונה ובעלי המוגבלויות. סה"כ הופיעו בחלק זה שש שאלות.

חלק ד' – חלק זה בחן כיצד הורי החונכים תופסים את השפעת "כנפיים של קרמבו" על ילדיהם במספר תחומים שנבחנו גם בשאלון החונכים. סה"כ הופיעו בחלק זה 15 שאלות.

כל משתתף במחקר השאלונים ראה את כל השאלות באותו סדר הצגה. השאלונים הוצגו על פלטרפורמה אינטרנטית. משך המענה המוערך על השאלון היה כעשר דקות.

סיכום כלי המחקר

הטבלה שלמטה מתארת את כלל הכלים בהם נערך איסוף הנתונים.

סוג הכלי	כלי	מושא הכלי	מספר
איכותני	ראיונות בלתי פורמאליים (ראיונות עומק)	<ul style="list-style-type: none"> • אופירה רותם – מנכ"לית • אבנר דפני – סמנכ"ל פעילות ארצית (לשעבר) • מירב בועז (בוזי) – מנהלת פיתוח משאבים • רחלי בללי – מנהלת תחום צרכים מיוחדים (לשעבר) • טליה הראל-בז'רנו – מנהלת הדרכה • קלאודיה קובי – אם מייסדת, אמו של כפיר החניך הראשון ויו"ר ועדת היגוי 	6
		<ul style="list-style-type: none"> • אביבית ארוץ – פסיכומטריקאית שערכה מספר סקרים עבור "כנפיים של קרמבו" • ד"ר דנה רוט – מנהלת יחידת המחקר, בית איזי שפירא 	2
	קבוצות מיקוד	חונכים	3 קבוצות; 16 משתתפים
	ראיונות חצי-מובנים	חניכים	4
		חונכים	12
		הורי חונכים	12
		רכזי סניפים	3
		רכוזת הדרכה אזוריות	2
	תצפיות	סניפים: באר-שבע, יבנה, נס ציונה והוד השרון	4 מפגשים מלאים
		סמינר הדרכה בירושלים	1 יום
	בדיקת תיעוד	אתר "כנפיים של קרמבו" חוברת לחונך התפיסה החינוכית של התנועה תכנית הפעילות סקרי חונכים, חניכים והורי חניכים – אביבית ארוץ פרוטוקולים של ועדת ההיגוי	
כמותני	שאלונים	חונכים הפעילים בקרמבו שנתיים או יותר	155 משיבים
	שאלונים	הורי חונכים	205 משיבים

סדר הפעלת הכלים, האיכותניים והכמותניים, היה כדלקמן: ראשית, נאסף ונותח מידע רלוונטי מ"כנפיים של קרמבו", נערכו ראיונות בלתי פורמאליים עם אנשי מפתח בתנועה ונערכו תצפיות על הפעילויות במסגרת הסניפים

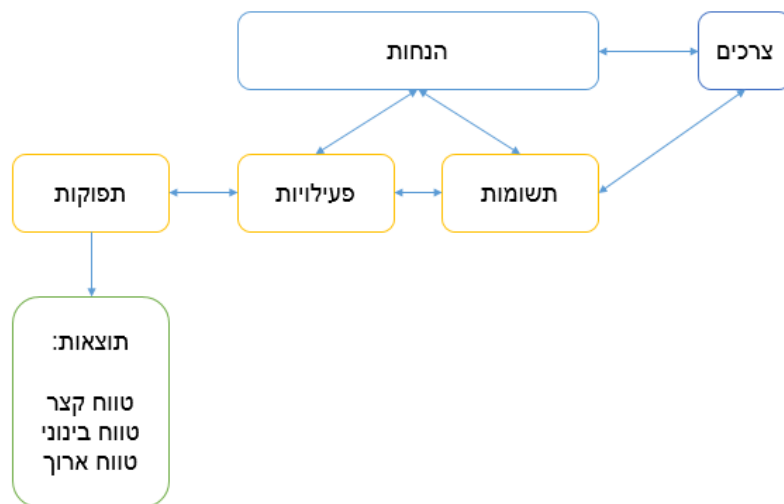
ויום ההדרכה. לאחר מכן הופצו הסקרים לחונכים ולהורי החונכים והתקיימו סדרת הראיונות החצי מובנים / מודרכים עם החונכים והדיונים במסגרת קבוצות המיקוד. לבסוף נערכו הראיונות החצי-מובנים עם הורי החונכים.

המודל הלוגי

מבוא

כאמור, המודל הלוגי נבנה בשיתוף עם מובילי התנועה ולאור תכנית הפעילות. יתרונו הבולט של המודל טמון בהסבר מרכיבי תכנית הפעילות והקשרים ביניהם. המודל הלוגי שימש כמורה דרך לאורך כל פעילות ההערכה בשלבים השונים של התהליך ואפשר ללמוד לעומק את מרכיבי התכנית והקשרים ביניהם. כפי שצוין למעלה, בחינת הממצאים שמעלה המחקר המשולב לאור המודל הלוגי היא זו שמאפשרת לחוקרים לבדוק עד כמה ניתן לייחס ביטויים של תהודה (כפי שאלה באים לידי ביטוי באמצעות האינדיקטורים לתהודה שנבחרו במחקר) לפעילות התנועה בפועל.

המבנה הבסיסי של כל מודל לוגי מופיע בתרשים הבא:

המודל הלוגי של "כנפיים של קרמבו"

צרכים

"כנפיים של קרמבו" איתרו שני צרכים מרכזיים בישראל. צורך אחד הוא זה הנובע מהיעדר פעילות נורמטיבית חברתית המשלבת קבוצות נוער עם צרכים מיוחדים עם בני גילם מתוך האוכלוסיה הכללית, והשני הוא צורך בשינוי של העמדות השליליות הקיימות בחברה הכללית כלפי אוכלוסיות עם צרכים מיוחדים.

לא מדובר באוכלוסיה זניחה בגודלה. למעשה, על פי נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (2013), במהלך שנת הלימודים 2011-2012 קרוב ל- 182,000 ילדים בעלי צרכים מיוחדים בגילאי גן ועד גיל בית הספר התיכון היו רשומים במערכת החינוך הישראלית, דהיינו, 9% מכלל הילדים סך הכל שהיו רשומים במערכת החינוך. 19% מתוכם נרשמו לגנים מיוחדים, 20% נרשמו לכיתות בחינוך המיוחד, ו-61% (112,000 ילדים ובני נוער) שולבו בכיתות הרגילות.

לכאורה, המספרים מעידים על רמת שילוב גבוהה. עם זאת, הנציבות לשוויון זכויות לאנשים עם מוגבלויות במדינת ישראל מצאה כי חרף מודעות הציבור לצרכים המיוחדים של אנשים עם מוגבלויות, הציבור עדיין מגלה דעות קדומות ביחס לקבוצה זו (Feldman & Ben Moshe, 2006):

- יותר מ-40% מהציבור אינו מאמין שאנשים עם מוגבלויות יכולים להקים משפחה, להשתלב במערכת החינוך הרגילה, או להשתלב ולתרום בשוק העבודה בדומה לאוכלוסיה הכללית.
- קרוב ל-40% מאמינים שבעלי הצרכים המיוחדים זקוקים להקלות, פטורים או יחס / טיפול דיפרנציאלי.
- 20% מהציבור אינו מאמין שאנשים עם מוגבלויות יכולים להיות עצמאיים.
- מספר דומה מאמין שאנשים עם מוגבלויות הם מסוכנים ורעשנים.

בנוסף, דיווחה הנציבות על עדויות להכלה נמוכה בחברה ועל כך שאנשים עם מוגבלויות הם מבודדים חברתית.

בידודם החברתי של בעלי הצרכים המיוחדים בא לידי ביטוי בנתונים הבאים:

- כ-35% מבין האנשים בעלי הצרכים המיוחדים מדווחים על חברויות קצרות טווח, זאת לעומת 21% בקרב בעלי המוגבלויות הקלות, ורק 9% באוכלוסיה הכללית.
- בנוסף, 32% מבעלי המוגבלויות מדווחים על תחושה תכופה של בדידות, זאת לעומת 10% בלבד באוכלוסיה הכללית.

מן האמור עולה הצורך בקיומה של תנועה כמו "כנפיים של קרמבו".

הנחות

הנחות היסוד העומדות בבסיס המודל הלוגי מתחלקות לאלה הנוגעות לתכנית הפעילות, אלה הנוגעות לחונכים (מן האוכלוסייה הכללית) ולאלה הנוגעות למשתתפים בעלי הצרכים המיוחדים.

ההנחות העומדות בבסיס תכנית הפעילות

ההנחה העומדת בבסיס הפעילות היא זו: אם ניתנים למתבגרים מן האוכלוסייה הכללית ולמתבגרים בעלי צרכים מיוחדים תנאים למפגש בלתי אמצעי, חוויה חיובית משותפת והכישורים לקבל את האחר והשונה, עמדותיהם של המשתתפים תשתנה והתנהגותם כלפי האחר תשתנה בהתאם. הנחה זו נתמכת בספרות המחקרית. למשל, Cohen, Roth, and Neikrug (2012) מציינים שקיימות שתי גישות מרכזיות לשינוי עמדות ביחס לאנשים: מגע ישיר ומתן מידע. טענת החוקרים היא שמידע איננו מספיק לצורך יצירת השינוי, ורק השילוב של שני האפיקים (מתן מידע ויצירת מגע ישיר מתמשך) הוא זה שיוביל לשינוי משמעותי.

הנחות הנוגעות למשתתפים בעלי הצרכים המיוחדים

- אם נותנים למשתתפים בעלי צרכים מיוחדים את ההזדמנות לפעול בתנועת נוער יחד עם בני נוער מהאוכלוסייה הכללית, הדבר יסייע להם במימוש הפוטנציאל שטמון בהם ויעלה את ביטחונם החברתי ותחושת ההערכה העצמית.
- החשיפה לבני נוער השונים הנמנים על האוכלוסייה הכללית מקטינה בקרב קבוצת בעלי הצרכים המיוחדים תפיסות סטריאוטיפיות על-אודות בני נוער מהאוכלוסייה הכללית ועל-אודות עצמם, ככאלה שנמנים על קבוצת בעלי הצרכים המיוחדים.

הנחות הנוגעות לחונכים מן האוכלוסייה הכללית

- הנחת המוצא היא שאם מאפשרים לבני נוער את ההזדמנות והכישורים הנדרשים כדי להכיר, לזהות ולהבין צרכים מיוחדים, הם אכן יהפכו לאנשים המבינים טוב יותר אנשים עם צרכים מיוחדים. תהליך זה יהפוך את בני נוער להיות סובלניים יותר כלפי אנשים שונים מהם. הנחה זו עולה בקנה אחד עם הספרות המחקרית העוסקת במסגרות בלתי פורמאליות, ובתנועות נוער בפרט (Kahane & Rapoport, 1997). נטען שם כי תנועות נוער מספקות קוד בלתי פורמאלי למשתתפים המאפשר להם לקיים התנהגות משמעותית ואוטנטית בחברה, גם מחוץ לזמן הפעילות בתנועות הנוער.
- יתרה מזו, ההנחה היא שיש לתנועת נוער עם תכנית חינוכית מהסוג הקיים ב"כנפיים של קרמבו" את הפוטנציאל להשפיע גם על העמדות של מעגלי אוכלוסייה שלא באים במגע ישיר עם אוכלוסיות עם צרכים מיוחדים, זאת באמצעות יצירת סוכני שינוי בקרב החונכים.

תיאוריית השינוי

לסיכום, תיאוריית השינוי העומדת בבסיס הפעילות של "כנפיים של קרמבו" ונגזרת מן ההנחות היא זו: תנועת נוער משמעותית המשלבת ילדים עם צרכים מיוחדים יחד עם ילדים ללא צרכים מיוחדים ואשר תהיה בעלת תכנית חינוכית מפורטת תוביל לשינוי עמדות ותצמיח מנהיגות לקראת שינוי בחברה. תיאוריית שינוי זו היא שעמדה למבחן במהלך תהליך ההערכה.

תשומות

התשומות (inputs) כוללות את כל מה שדרוש על מנת להפעיל את הפעולות המתוכננות להגשמת תיאוריית השינוי. מדובר בדברים הבאים:

- גיוסם של בני נוער מן האוכלוסיה (בגיל 15-18) שמשמשים כחונכים וגיוסם של בעלי צרכים מיוחדים, רובם חניכים בתנועה (גיל 7-18). בעלי צרכים מיוחדים שנקלטו לפני גיל 18 נשארים עד גיל 21.
- הכנה של תכניות המותאמות לשתי אוכלוסיות היעד (ראו אוגדן התנועה באתר האינטרנט)
- מערכי הדרכה והכשרה מתמשכים של החונכים והמדריכים
- מבנים מתאימים לאוכלוסיה ולפעילות
- עזרה בטיפול פיזי בחניכים (עובדי מט"ב)
- הסעות
- שיתוף פעולה עם המועצה המקומית, כולל מחלקות חינוך ורווחה במועצות
- רכזים לכל תחום (לוגיסטיקה, הדרכה, פרסום, וכו')
- צוותי מטה (אזורי, הדרכת, וכו')

פעילויות

בסעיף זה נרשמות כל הפעילויות המתוכננות ליישום תיאוריית השינוי.

תיאור הפעילות

- התכנית פועלת במתכונת של חניכים וחונכים; כל החניכים משתייכים לקבוצת בעלי הצרכים המיוחדים, ואילו החונכים משתייכים ברובם (אולם לא כולם) לבני נוער מן האוכלוסיה הכללית.

- הפעילות מתקיימת אחת לשבוע במודל של חונכות אישית במסגרת קבוצתית, לכל הניך בתנועה מוצמד לפחות חונך אחד (בדרך כלל שניים) שמלווה אותו לאורך כל הפעילות.
- החונכים אינם מתנדבים בתנועה, אלא פעילים בה, ולכן הם משלמים דמי השתתפות סמליים על פעילותם כמו יתר החברים בתנועה.
- לתנועה תפיסה חינוכית וגישה המקצועית - "חונך כמתווך" אשר פותחו ע"י קלאודיה קובי- אם מייסדת עלפיהן מושתת פעילות התנועה והמסרים אותן מובילה.
- תכנית הפעילות מותאמת לפעילות אינטגרטיבית בעלת מסרים של שוויון הזדמנויות לכל, טיפוח הפוטנציאל הגלום בכל משתתף, זכותו הבסיסית להחליט החלטות הקשורות לעצמו באופן ריבוני וזכותו להשתייך לחברה ולקהילה.

פעולות במסגרת הפעילות

- גיוס חונכים וחניכים (פרסום, פרזנטציות, מפה לאוזן, מחויבות אישית בבתי הספר)
- גיוס חניכים דרך משרדי הרווחה, מחלקות החינוך ומפה לאוזן.
- פעילויות משותפות לחונכים וחניכים
- בנייתם והוצאתם לפועל של אירועים מיוחדים: נסיעות, טקסים, מחנות נוער, מחנה קיץ, מסע לפולין, וכולי.
- ביקורי בית
- ייזום פעילויות להורי החניכים
- ימי הורים להורי החונכים
- פעילויות ייחודיות לחונכים
- פעולות להגברת חשיפה והפצה של התכנית
- התנדבות של פעילי הסניפים (חונכים וחניכים) בקהילה
- סדנאות הכשרה, סמינרים למדריכים וחונכים וימי עיון
- מסדר: טקס עם ההורים

תפוקות (בדיקת הפעילות השוטפת לא נכללה במחקר הנוכחי)

- הפעלת סניפים (40)
- מפגש שבועי משותף לחונכים וחניכים (בכל סניף)
- בחלק מהסניפים החלו להתקיים מפגשים של אחת לשבועיים עבור החונכים בלבד
- חונכים (בערך 3000)
- חניכים (בערך 1000)
- פעילויות מיוחדות: חגים, טקסים, נסיעות וטיולים
- סדנאות הכשרה²
- סמינרים למדריכים וחונכים
- הורים המשתתפים במפגשים
- ביקורי בית חוזרים
- פעילויות בית
- ימי עיון
- מסע לפולין

תוצאות הזוויות

התוצאות החזויות מבוססות על ההנחות ומבטאות את ציפיות הצוות המוביל. חלק מהספרות המקצועית התומכת בתוצאות הצפויות היא אותה ספרות שכבר צוינה בסעיף ההנחות. יש גם לציין שבתחום העמדות ביחס לבעלי מוגבלויות הספרות המקצועית מציינת ששינויי עמדות לטווח הקצר והבינוני מתבטאים בשינויים רגשיים וקוגניטיביים, בעוד ששינויים לטווח הארוך מתבטאים בעיקר בהתנהגות בפועל (ראו את Findler, Vilchinsky and Werner, 2007 בעניין זה).

בטווח הקצר, המשתתפים עוברים חוויות מעשירות, מהנות ומשמעותיות בעבורם ומתפתחת תחושת שייכות לתנועת "כנפיים של קרמבו". החונכים מן האוכלוסייה הכללית לומדים להכיר את החניכים שלהם ואת צרכיהם המיוחדים. בפרט, חונכים שלהם חניכים הדורשים אמצעי תקשורת מיוחדים רוכשים את יכולת השימוש באמצעים אלה. הידע מוביל לתפיסה פחות סטריאוטיפית של החניכים בעלי הצרכים המיוחדים מצד אחד, ולתחושת ערך עצמי מצד שני. מתחילה להתגבש הכללה המובילה לקבלה של האחר.

² מהשאלונים שהופצו על ידי אביבית אוורץ עולה שאין מספיק הדרכה לדעת הורי החניכים.

בקרב החניכים בעלי הצרכים המיוחדים עובר תהליך דומה של צמצום משמעותי של תפיסה סטריאוטיפית את החונכים, בד בבד עם עלייה בתחושת המסוגלות ומימוש הפוטנציאל האישי. האינטראקציות החברתיות מובילות לשיפור בכישורים החברתיים.

בטווח הבינוני בקרב המשתתפים מתגבשת ההבנה שהפעילות עם החריגים בחברה, ובפרט עם בעלי הצרכים המיוחדים, היא פעולה של העשרה אישית דו-כיוונית (כלומר, לכל אחד מתקיימת לא רק קבלה, אלא גם נתינה). קאהן ורפפורט (1997) מכנים זאת (כשהפעולה קורית בתנועות נוער) פעולה סימטרית. פעולות סימטריות מובילות ליחסים של קבלה הדדית.

מתחילים להיווצר מעגלי השפעה: המשתתפים משפיעים על בני המשפחה המצומצמת ועל חבריהם להבין את בעלי הצרכים המיוחדים ולקבלם. מתפתחת תפיסה בקרב המשתתפים של קבלת האחר ומתפתחת רגישות לחוסר צדק חברתי ומקרים של אפליה. בנוסף, המשתתפים תורמים, מעבר לפעילות השבועית, לקהילה הסובבת אותם בפעולות ספציפיות הקשורות לעולם הצדק החברתי.

בטווח הארוך המשתתפים מן האוכלוסייה הכללית הופכים להיות סוכני שינוי במעגלי המשפחה והחברים, הקהילה והחברה של קבלת האחר וקבלת בעלי הצרכים המיוחדים. השפעה זו מובילה ליצירתה של סולידריות חברתית ואי קבלה של נורמות של אפליה של האחר והשונה.

ברמה האישית, ההשפעה על החונכים אמורה להימשך כל חייהם, אם בעצם בחירת העיסוק המקצועי או בפעילויות קונקרטיות במסגרת העיסוק המקצועי ואם במסגרת פעילות ציבורית ו/או חברתית³.

הממצאים וניתוחם

התוצאות בטווח הקצר וגם בטווח הבינוני נמדדו באמצעות אינדיקטורים שונים לקיומו של שינוי קוגניטיבי, רגשי והתנהגותי. במידע שנאסף באמצעות הכלים השונים נמצאו עדויות עקביות לקיומו של שינוי כזה. על מנת להקל על הקוראים, הממצאים יוצגו כשהם מאורגנים לפי תמות כתשובות לשאלות ההערכה (ראו עמוד 6), ולא בסדר ו/או האופן בו הם נאספו באמצעות הכלים המחקריים. יש לציין שהביטויים המילוליים העולים מתוך הראיונות, התצפיות וקבוצות המיקוד הם לרוב מורכבים ומציגים ממצאים הנוגעים להשפעות אפקטיביות, קוגניטיביות והתנהגויות גם יחד. לכן, בחלק מהמקרים ציטוט אחד ידגים יותר מתופעה אחת. מתוך עושר הממצאים המצוי

³ בהקשר זה יש לציין את כהן, רות, יורק וניקרוג (2012) שטוענים, בעקבות מטא-אנליזה של מחקרים בתחום, שעמדות של מתבגרים תואמות את אלה של הוריהם, ושמבגרים נוטים להתכחש לאנשים עם צרכים מיוחדים. מתבגרים מחזיקים באמונות שליליות ובדעות קדומות כלפי אנשים עם צרכים מיוחדים, והביטוי לכך הוא הימנעות מידידות אתם ומשילובם בפעילויות חברתיות מתוך תפיסה שהם יכולים "להידבק" במוגבלות. החוקרים מניחים ששינוי עמדות במהלך ההתבגרות עשוי להוביל לשינויים חברתיים משמעותיים כיוון שכבוגרים (מעבר ליחסם המשופר אל בעלי הצרכים המיוחדים) הם גם ישמשו כמודל חיובי לילדיהם ולסביבתם. (Cohen, Roth, York, & Neikrug, 2012).

בידי החוקרות נביא מספר מצומצם יחסית של ציטוטים, אך חשוב לציין שהתוכן שלהם מייצג עמדות והתנהגויות נפוצות בקרב המרואיינים, ולהבנתנו (ובאופן העולה בקנה אחד עם הממצאים שהתגלו בניתוח השאלונים הכמותניים שנאספו ממדגמים גדולים מאוכלוסיות המחקר) גם באוכלוסיות המחקר. התמות שעלו מתוך איסוף החומרים הן: קבלת אנשים עם צרכים מיוחדים, מיומנויות, הערכה עצמית וכישורי מנהיגות.

על מנת להקל על קריאתו, הדו"ח אינו מציג את הפרוצדורות הסטטיסטיות בהן נעשה שימוש בניתוח הכמותני, אולם אלה זמינים לעיון אצל החוקרות.

כיצד ועד כמה השפיעה הפעילות ב"כנפיים של קרמבו" על עמדותיהם, מודעותם והתנהגותם של החונכים (שאלות 1-2)?

קבלת אנשים עם צרכים מיוחדים

קבלה, נגישות, חיוביות, חשיבה מחוץ לקופסא עם אנשים אחרים – אינני יכולה לעשות זאת לבד אלא רק עם הקבוצה שלי, ובעזרתה אני יכולה לעשות הכל.

(חונכת מנס ציונה)

א' (חונך מיבנה) הצטרף ל"כנפיים של קרמבו" לפני שנה. הוא תלמיד כיתה י' ומספר סיפור שארע בבית ספרו בהיותו תלמיד כיתה ז': "היה ילד בכתה שלי עם אוטיזם קל ואני ראיתי אותו כשונה. הרבה תלמידים צחקו עליו. זה היה מאוד עצוב. אחרי שהצטרפתי ל"קרמבו" הרגשתי שזה היה פוגע ומעליב. הזמנתי את אותו הנער להצטרף ל"קרמבו" והוא סירב."

השינוי שמעיד עליו א' הוא קוגניטיבי, רגשי והתנהגותי. חשיפתו לעקרונות תכנית הפעילות של "כנפיים של קרמבו" עזרו לו לעבור ממצב של חמלה ועצב למצב ביקורתי ולהמליל אותו לכדי תחושת עלבון ופגיעה בזולת. בנוסף לכך, במישור ההתנהגותי, א' פעל בנושא והציע לנער להצטרף לתנועה. ההשפעה של התנועה על א' היא משמעותית ביותר. עם זאת, יתכן שאותו נער נפגע פעם נוספת, הפעם על ידי א', מפני שההזמנה להצטרף ל"קרמבו" יכלה להתפרש על ידו כהתייחסות אליו כשונה.

בתשובה לשאלה הפתוחה "מה את/ה לוקח/ת מקרמבו" שהופיעה בשאלון לחונכים, חונכת מנתניה (פעילה בין 3 ל-4 שנים בתנועה) כתבה: "בקרמבו למדתי לראות שלכולם יש צרכים מיוחדים, כל אחד והצורך שלו ואף אחד לא באמת שונה מהאחר. כמו שאלינו לא מתייחסים כמסכנים ככה לאף אחד לא צריך להתייחס כמסכנים. למדתי כמה כוח רצון יכול להשפיע".

ביטויים מסוג זה חוזרים על עצמם פעמים רבות על ידי חונכים רבים מתוך המשיבים לשאלון. התשובה מדגימה "שפה קרמבואית" שנשמעה שוב ושוב בקרב הצעירים (ראו התייחסות בהמשך בעמ' 43).

מדריכה מטבריה (בין שנה לשנתיים ב"קרמבו"⁴) כותבת: "מה שהשפיע עלי הוא העניין של קבלת האחר. אין סיכוי בעולם שבעתיד לא אצור קשר עם מישהו עם צרכים מיוחדים רק בגלל היותו בעל צרכים מיוחדים".

כנזכר לעיל, במסגרת המחקר הכמותני הופיע שאלון MAS הבוחן את עמדותיהם של הנשאלים ביחס לבעלי מוגבלויות (ראו בעמוד 11). ניתוחו מחזק ומתקף את הראיות האיכותניות. למרות שמטרת המחקר לא הייתה לבחון את ההבדלים המגדריים ביחס לבעלי מוגבלויות, החלוקה המגדרית אפשרה לנו לבחון את הציונים שהתקבלו אל מול ציונים שפורסמו במחקר קודם בספרות שחקר סטודנטים ישראליים (Vilchinsky, Werner, & Findler, 2010b). ציונים אלה מופיעים בטבלה הבאה שמשווה, עבור כל אחד מממדי השאלון, בין ציוני החונכים ב"כנפיים של קרמבו" והציונים של הסטודנטים שפורסמו במחקרם של וילצ'ינסקי ועמיתותיה. כיוון שסקלות הציונים בממדים השונים נעות אמנם בין 1-5, אבל כיווניהם אינם זהים, ישנם ממדים בהם ציונים נמוכים (קרובים ל-1) מעידים על יחס משופר לבעלי מוגבלויות (כלומר, סקלות המקיימות יחס הפוך), ובמקרים אחרים דווקא ציונים גבוהים (הקרובים יותר ל-5) מעידים על יחס טוב יותר לבעלי מוגבלויות מופיעות (כלומר, סקלות המקיימות יחס ישיר). לפיכך, ועל מנת להקל על הקוראים, סקלות המקיימות יחס הפוך סומנו באדום, ואילו סקלות המקיימות יחס ישיר סומנו בירוק.

הממד בשאלון העמדות ביחס לבעלי מוגבלויות (MAS)

פעולות	מחשבות	רוגע	מתח	רגשות	
הרחקה	חיוביות		בינאישי	שליליים	
1.61	4.05	3.41	2.05	1.66	בנים "כנפיים של קרמבו"
2.19	3.13	2.95	2.42	2.08	בנים (Vilchinsky, Werner, & Findler, 2010b)
1.50	4.21	3.50	2.13	1.43	בנות "כנפיים של קרמבו"
1.71	3.12	2.78	2.6	1.93	בנות (Vilchinsky, Werner, & Findler, 2010b)

מן הטבלה עולה כי חונכי "כנפיים של קרמבו" מקבלים באופן עקבי ציונים טובים יותר מן האוכלוסייה הכללית בכל אחד מהממדים בשאלון. אולם, על פניו, נתונים אלה לא מעידים בהכרח על השפעה של "כנפיים של קרמבו" על החונכים. ייתכן שאלה שהגיעו לתנועה הם מלכתחילה בעלי עמדות חיוביות במיוחד ביחס לבעלי מוגבלויות.

בניסיון לתת תשובה ישירה לשאלה באמצעות הכלים הכמותניים שברשותנו, עברנו לבדוק אם ניתן לגלות הבדל בציונים בין מי שהצטרפו ל"קרמבו" בעקבות פנייה חיצונית, ובפרט בעקבות דרישה בית ספרית להשתתפות בפרויקט מחויבות אישית / תעודת בגרות חברתית, לבין מי שהגיעו ל"קרמבו" מיוזמתם האישית המלאה. הבדלים גורפים בין שתי הקבוצות לטובת הקבוצה השנייה היו מחזקים את האפשרות שהציונים הגבוהים ששיגים החונכים בשאלון ה-MAS אינו נעוץ בהשפעתה של התנועה על החונכים, אלא בראש ובראשונה בהשפעתם של גורמים חיצוניים (חינוך מבית, גורמים אישיותיים, וכולי). אם, לעומת זאת, גם בקבוצת החונכים שהגיעו לתנועה

⁴ למרות שלא ניתחנו במסגרת המחקר הכמותני את תשובותיהם של חונכים שפועלים בתנועה פחות משנתיים, ניתחנו את תשובותיהם לשאלות הפתוחות כחלק מניתוח האיכותני. כיוון שמדריכה זו מבטאת עמדה שהופיעה פעמים רבות בתשובות, בחרנו להציגה כאן.

בעקבות השפעה חיצונית מתקבלים ציונים גבוהים מן האוכלוסייה הכללית, הדבר מחזק את האפשרות כי הפעילות ב"כנפיים של קרמבו" היא זו שהשפיעה על יחס החונכים לבעלי המוגבלויות.

בהתאם לכך, בחנו את ציוני שאלון ה-MAS בהתאם לסיבת ההצטרפות של החונכים ל"כנפיים של קרמבו" (בעקבות מחויבות אישית / תעודת בגרות חברתית או כתוצאה מיוזמה אישית מלאה). הצבעים בטבלה מצביעים על טיב הקשר (ישר או הפוך) ליחס לבעלי מוגבלויות.

הממד בשאלון העמדות ביחס לבעלי מוגבלויות (MAS)					
האם הצטרפו ל"קרמבו" כחלק ממחויבות אישית או תעודת בגרות חברתית?	פעולות הרחקה	מחשבות חיוביות	רוגע	מתח בינאישי	רגשות שליליים
ממוצע	1.73	3.93	3.56	2.35	1.64
כן	29	29	28	29	29
סטיית תקן	1.17	0.98	0.97	1.01	1.05
ממוצע	1.47	4.24	3.45	2.06	1.44
לא	110	110	109	110	108
סטיית תקן	0.83	0.68	1.26	0.80	0.67
ממוצע	1.52	4.18	3.47	2.12	1.48
סך המשיבים	139	139	137	139	137
סטיית תקן	0.91	0.76	1.20	0.86	0.77
האם יש הבדל סטטיסטי מובהק בין הקבוצות?	לא	כן	לא	לא	לא

ככלל, ניתן לראות כי שתי תת-הקבוצות משיגות תוצאות דומות. בחינת המגמות מגלה, כצפוי, כי קבוצת המצטרפים בעקבות מחויבות אישית / תעודת בגרות חברתית לא קיבלה ציונים טובים כמו עמיתיהם בממדים "פעולות הרחקה", "מחשבות חיוביות", "מתח בינאישי" ו"רגשות שליליים". בד בבד, הם קיבלו ציונים דומים לעמיתיהם בממד ה"רוגע" (מדובר בהפרש קטן בן 11 מאיות בין שתי הקבוצות). יש לציין כי המקרה היחיד בו התגלו הבדלים סטטיסטיים מובהקים בין הקבוצות היה בממד "מחשבות חיוביות" ($p < .05$), אולם ייתכן שקיומו של הבדל מובהק יחיד נעוץ בעובדה שמספר החונכים שצינו שהגיעו ל"קרמבו" בעקבות מחויבות אישית הוא נמוך (29 נשאלים).

עם זאת וכפי שניתן ללמוד מן הטבלאות, חשוב לציין כי, ככלל, ציוני שאלון ה-MAS של המשתתפים שהגיעו כתוצאה ממחויבות אישית עדיין טובים מאלה של האוכלוסייה הכללית, כפי שאלה באים לידי ביטוי בספרות המחקרית. לפיכך, הנתונים בשאלונים תומכים באפשרות שלתנועה השפעה משמעותית על היחס של החונכים לבעלי מוגבלויות. ואולם, חשוב להדגיש שכל החונכים שמגיעים ל"כנפיים של קרמבו", הן דרך מחויבות אישית והן דרך בחירה אחרת, שייכים כולם לאוכלוסייה שעברה תהליך א-פריורי של מיון עצמי, זאת כיוון שגם במחויבות

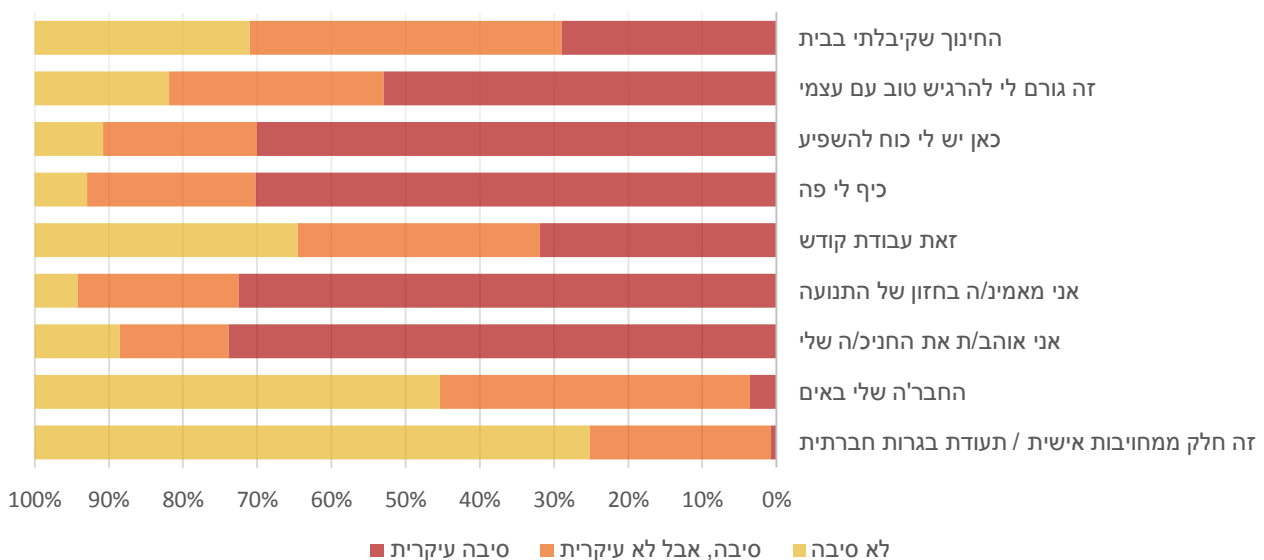
האישית יש אפשרות של בחירה. יתרה מכך, המחקר הכמותני מתרכז באוכלוסיה שפעילה ב"כנפיים של קרמבו" שנתיים או יותר. המחויבות האישית הינה תכנית חד-שנתית וכל מי שהשתתף במחקר זה כבר בחר בחירה חופשית להישאר ב"כנפיים של קרמבו" זו הפעם השנייה. יצוין כי גם הספרות עוסקת באפשרות של מיון עצמי בקרב בני נוער מהאוכלוסיה הכללית הנפגשים עם בעלי צרכים מיוחדים (Helmstetter, Peck, & Giangreco, 1994;) (Krajewski & Flaherty, 2000).

כאשר נשאלו מה בא קודם – הביצה או התרנגולת – כלומר, הטיפוס של האדם או "קרמבו", שניהם ענו שקרמבו מעודד ומעצים את הרצונות הטבעיים לערכים. וזה מתורגם לפעולה.

(חונכת מחוד השרון)

על מנת להשלים את התמונה נזכיר את החלק השלישי של השאלון לחונכים שסקר את הסיבות לפעילות החונכים בעלי ותק של שנתיים לפחות בתנועה. חשוב להדגיש כי חלק זה לא בחן את הסיבות המקוריות להצטרפות לתנועה, אלא את הגורם המניע להשתתף בפעילויות כיום.

הסיבות לפעילות חונכים וותיקים בתנועה כיום

כפי שניתן ללמוד מן הגרף המופיע לעיל, ארבע סיבות צוינו על ידי חלק ניכר מהחונכים (בין 70-75% מהחונכים) כסיבות העיקריות לפעילות: אמונה בחזון של התנועה, חוויה של יכולת השפעה, אהבת החניך או החניכה והנאה. כצפוי, הסיבות החיצוניות (מחויבות אישית / תעודת בגרות חברתית) שהובילו 20% מהחונכים להגיע לתנועה מלכתחילה אינן משחקות תפקיד שנתיים לאחר ההגעה לתנועה. מעניין לציין שגם למעגלים החברתיים של

החונכים אין השפעה גדולה על הסיבות להגעה למפגשים: 3.6% ענו שזו אינה סיבה להגעתם, ואילו 41.7% ענו כי זו אינה סיבה עיקרית להגעתם.

ממצאים אלו מחזקים את התפיסה כי לחונכים הוותיקים הזדהות עמוקה עם עקרונות התנועה - קרי קבלת האחר. למעשה, באחת התצפיות אף נמצא כי במפגש הפותח של הפעילות רמת האינטגרציה הייתה כה גבוהה עד כי היה קשה להבחין בין חונכים וחניכים. בנוסף, בסניף אחר נמסר לנו ש"ילדי קרמבו" מוכרים לצוותים בבתי הספר, וכאשר יש אירועים הנוגעים לפגיעות חברתיות או לקבלת האחר, החונכים מוזמנים להשתתף בשיח הבית ספרי ולתרום לו.

בהקשר זה נתייחס להורי החונכים. הטענה בשיחה שעלתה מן הראיונות עם הורי החונכים הייתה שהם בעצמם חינוכו את ילדיהם לקבל את השונה מהם, וש"כנפיים של קרמבו" סיפקה להם בעיקר את ההזדמנות לחוות חוויה ממשית וליישם במציאות את הערכים עליהם הם חונכו. ברוח זו ציינה אימה של חונכת מבאר שבע ש"המשפחה שלנו היא משפחה שנותנת. תמיד נותנת. זה בית שעוזר לאחרים הזקוקים לכך. היינו כאלה לפני קרמבו וקרמבו נתן לילדה את ההזדמנות לעשות זאת בעצמה".

עדות נוספת לטענה זו מספקת אמה של חונכת מירושלים: "כ' למדה בבית ספר המשלב ילדים עם תסמונת דאון ואחרים. זאת לא הפעם הראשונה שהיא פוגשת ילדים עם מוגבלויות. אבל זאת הפעם הראשונה שיש לה אחריות אישית לטפל במישהו כזה. זה לימד אותה באופן מאוד מעשי. באותו התקף [שהיה לילד עם מחלת הנפילה], זה היה החניך שלה. היא סיפרה את זה כחוויה מסעירה. אבל היה בסדר. או לדוגמא הפעם הראשונה שהוא כתב את השם שלו יחד אתה. זה נתן המון סיפוק. זה מלמד אחריות".

ממצאים אלה מצביעים על האפשרות ש"כנפיים של קרמבו" היא למעשה אמצעי למימוש והתפתחות של מאוויים וערכים שמועברים על ידי המשפחה לצעירים. אפשרות אחרת היא שהאוכלוסייה שמשתתפת ב"כנפיים של קרמבו" עוברת סוג של "סינון עצמי" המובל על ידי תנאי קדם. במילים אחרות, בני נוער שונים מתחילים את פעילותם ב"קרמבו" (וסביר שאת מירב ההטרוגניות נמצא בקרב אלה שהגיעו אל התנועה מהסיבות החיצוניות), אולם אלה שתפיסתם הערכית / אידיאולוגית לא מתאימה לתנועה או שאיננה חזקה כמו אצל יתר החונכים, נושרים כבר במהלך השנה הראשונה. אפשרות נוספת היא כמובן שהביטויים של ההורים מצביעים על ריצוי חברתי וניסיון לענות לחוקרות את "התשובה הנכונה". כך או כך, מידת ההשפעה של התנועה על ערכי החונכים היא שאלה שנותרת פתוחה.

לסיכום, הממצאים מעלים כי בקרב החונכים קיימות עמדות חיוביות יותר מאלה שניתן למצוא באוכלוסייה הכללית ביחס לבעלי צרכים מיוחדים. קיימים תימוכין, גם כאלה שהתקבלו באמצעות הכלים האיכותניים וגם כאלה שהתקבלו באמצעות הכלים הכמותניים, לאפשרות ש"כנפיים של קרמבו" שיפרו במידה מסוימת את עמדותיהם של החונכים כלפי בעלי הצרכים המיוחדים, אולם יש לסייג תימוכין אלה (בעיקר את מידת השיפור, ובפרט בקרב מי שהגיעו ל"כנפיים של קרמבו" מיוזמתם האישית) הן מסיבות מתודולוגיות והן בעקבות עדויות הורים. עם זאת, טענות על קיומה של השפעה עולים בקנה אחד עם המודל הלוגי ובפרט עם תיאוריית השינוי.

מיומנויות

ניתוח הממצאים האיכותניים מחזק את הטענה בדבר הקניית מיומנויות לחונכים. כך, לדוגמא, לדברי רכות סניף הוד השרון שהחלה את פעילותה בכתה ח' וכעת לומדת בכתה י"ב: "החונכים לא צריכים יותר הכשרה. יש חיבור אינסטינקטיבי בין החונכים לבין החניכים. הם מגיבים אחד לשני ונעשים חברים. החניכים בפירוש רוצים שנהיה חברים שלהם ולא מטפלים".

על מנת להדגים עד כמה חזקה תפיסה זו בקרב החונכים, בחרנו להביא מספר ציטוטים מראיונות שערכנו עם חונכים והורי חונכים:

ש' מהוד השרון (שנתיים ב"קרמבו"): "אני לא זוכרת מתי למדנו לתקשר האחד עם השני [החניך ואני]. התחלתי להשתמש בטבלט, אבל מהר מאוד הוא הפך למיותר. כבר לא היינו צריכים אותו. לפעמים אנחנו נפגשים בחוץ כשיש זמן". ש' מדגימה בכך את כישורי התקשורת האינטואיטיביים שפיתחה בהתאם לדבריה של הרכות ובהתאם לגישה המקצועית של "כנפיים של קרמבו": "עידוד לעצמאות – אנו מעודדים את כל פעילי התנועה לעצמאות הן בחשיבה והן בעשייה. כל אחד בהתאם ליכולותיו ורצונותיו. הפעילויות בסניפים מבוססות על בני נוער המנהלים את הסניף ואת פעילותו" (מתוך המסמך: "כנפיים של קרמבו: הגישה המקצועית", שנכתב על ידי קלאודיה קובי).

ד' מהוד השרון, שנתיים ב"קרמבו": "יש לי חברה ב'צופים' וביקשו ממני לעזור בעבודה עם המדריכים – מה לעשות עם הילדים. הם באו אלי לקבל יעוץ".

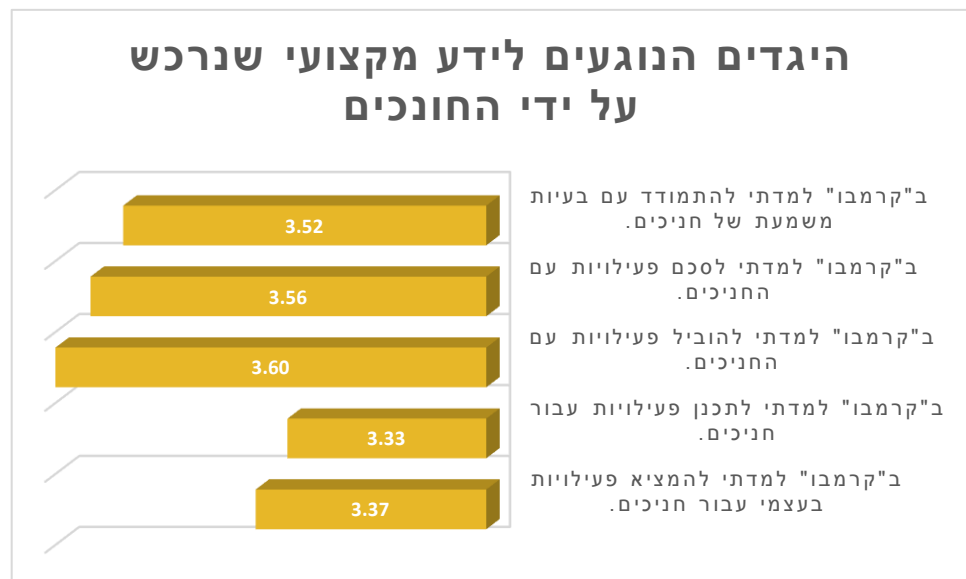
גם אימו של חונך ממודיעין מחזקת רושם זה: "למשל, הוא [בנה] אומר שהחניך שלו לא תמיד צפוי. יש לו קריזות. בהתחלה היה נעלב מזה. זה קשה. גם להורים קשה. במקומות האלה... [בנה] למד להיות קשוב. עכשיו למשל היו צריכים לתכנן פעילות כדי לעשות עם החניך. הם חשבו לקחת אותו לסרט או לבאולינג. בסוף הוא והחונך השני הבינו שגן המשחקים זה הכי מתאים והחניך באמת ייהנה מזה. הצליחו להתחבר לצורך של החניך ולוותר על מה שהם רצו. זה לא מובן מאליו בגיל הזה".

בחינת השאלה הפתוחה שהוצגה בנושא זה בשאלון לחונכים מעלה כי, לדעת החונכים, הם פתחו ורכשו מיומנויות רבות ומגוונות. כך, חונכת מירושלים (שלוש שנים ב"קרמבו") כותבת: "אני לוקחת אתי את הלמידה על עבודה בצוות ועל ניהול צוות, על ארגון זמן ועל סדר עדיפויות, על יחס לחבר'ה שונים, עבודה גם תחת תנאים לא משהו, על עבודה עם גופים שונים ועל ניהול של חברים בגילי, וגדולים ממני... וכמובן שהעבודה שלי עם החניכה השפיעה עלי המון – למדתי על המשמעות של פיגור מורכב וכל הנלווה מכך. למדתי להכיר את החברה שמתחת לכותרת של פיגור ולמדתי למצוא באנשים את מה שנמצא תחת מעטפת חייהם". תפיסה זו קיבלה ביטויים שונים במסגרת השאלה הפתוחה, אולם התפיסה כי החונכים רכשו מיומנויות משמעותיות ומועילות חוזרת כחוט השני.

גם התצפיות בכל ארבעת הסניפים העידו על המיומנות של החונכים והחניכים גם יחד בהובלת הפעילות המשותפת. כלי אחד שמופעל בפעילויות מכונה "דקת תיווך" והומצא על ידי אחד החניכים (ט', הוד השרון). החניך עצמו סיפר

בראיון שערכנו איתו שהכלי לא דרוש לו אישית, אך הוא מבטא את הצורך של חניכים אחרים. הוא סיפר שבזמן פעילות שהתקיימה בהוד השרון "חונך העל" (חונך מתוך קבוצת החונכים שיש לו אחריות מוגברת על הפעילות) נתן הנחיות ממוקדות על הפעילות ומה נדרשים לעשות בה. ט' שם לב שחברים רבים לא מבינים אותה. לכן הוא הציע לאמץ שיטת עבודה המפנה זמן כחלק אינטגרלי מהפעילות לצורך תיווך הפעולה לחניכים. כתוצאה מכך, הדבר נעשה בכל הסניפים ומאפשר מאז זרימה יעילה מאוד של הפעילות. טענה זו אוששה בתצפיות שערכנו בכל ארבעת הסניפים.

גם הניתוח הכמותני של השאלון לחונכים מחזק את הטענה שהחונכים חשים כי הם רוכשים ידע מקצועי במהלך פעילותם בקרמבו. סיכום הממצאים מופיע בגרף הבא.

הגרף מתאר את ציוני מידת ההסכמה עם ההיגדים המתוארים שנתנו החונכים (הציונים מופיעים בסולם 1-4, כאשר 1 מביע אי הסכמה מוחלטת, ואילו 4 משקף הסכמה מלאה. בשאלון עצמו ערכי מידת ההסכמה הוצגו למשיבים באופן מילולי). כל הציונים שנתנו המשיבים נעים בין 3 ל 4, ולכן מעידים על תחושת לימוד במהלך תקופת פעילותם בתנועה. למרות מגמה בהבדלים בין שיפור יכולות הקשורות לפיתוח פעילויות קיימות לבין פיתוח פעילויות חדשות על ידי החונכים עצמם, לא נמצאו הבדלים מובהקים סטטיסטית בין ההיגדים השונים.

לסיכום, ניתוח הנתונים האיכותניים והכמותניים מעלה תמונה עקבית, לפיהם החונכים תופסים ש"כנפיים של קרמבו" העניקה להם מיומנויות הקשורות לפעולתם המקצועית כחונכים.

הערכה עצמית (ערך עצמי, מצב חברתי ושייכות)

“קרמבו” בונה את הביטחון העצמי יותר מכל תנועה אחרת- היא מעלה את הביטחון העצמי של כל משתתפיה.
(חונכת מיבנה)

ההערכה העצמית של החונכים נבחנה דרך ממצאים העוסקים בתחושות הערך העצמי, השייכות ובמצבם החברתי של החונכים (כפי שזה נתפס על ידי החונכים עצמם ועל ידי הוריהם).

ערך עצמי וביטחון עצמי

ניתוח השאלה הפתוחה הרלוונטית שהופיעה בשאלוני החונכים הניבה התייחסויות רבות לחוויית ערך עצמי וביטחון עצמי בעקבות הפעילות בתנועה. כך, לדוגמא, כותבת חונכת מקרייית אונז: "[אני לוקחת מקרמבו] ביטחון עצמי. הנעת אנשים. יכולת לדבר. להכיר ולאהוב אנשים שונים ממני", ואילו חונכת מיוקנעם הפעילה שנתיים בארגון כותבת: "אני מרגישה עם הרבה יותר בטחון עצמי. אני בטוחה יותר במי שאני ולא מתביישת או מובכת מדברים שאני עושה כי זו אני בלי פילטרים ואנשים צריכים לקבל את זה. אם אני רוצה להשפיע על אנשים לא צריך להיות "יותר" ו"יותר" אלא פשוט עצמך וזה יספיק".

מתוך הראיונות עם ההורים עולות אמירות המחזקות את הטענה כי הפעילות בתנועה תורמת לביטחונם ודימויים העצמי של החונכים. כזו למשל היא האמירה כי "הבת שלי תמיד מספרת לאנשים על "קרמבו" והיא מאוד גאה בעצמה. היא קיבלה הרבה ביטחון עצמי. היא התבקשה לדבר בפני אנשים. היא מקבלת תמורה מזה. היא הייתה מאוד שקטה לפני זה. היום היא יכולה לעמוד בפני קבוצה גדולה ולדבר על קרמבו. זאת הזדמנות גדולה". (אימא של חונכת מירושלים הפעילה שנתיים ב"קרמבו").

תמיכה בממצאים האיכותניים נמצאה בניתוח הנתונים שנאספו מחלקו החמישי של השאלון אשר בחן את תחושת הערך העצמי (self-worth) של החונכים, קרי, את המידה בה הם חשים רגשות חיוביים ביחס לעצמם, באמצעות מבחן מתוקף בן שבעה פריטים הלקוחים ממחקרם של סטטס ובורק (Stets & Burke, 2014). ציוני הערך העצמי במבחן זה (כלומר, סך הניקוד שמקבל כל נבדק) יכולים לנוע בין 7 (ציון המינימום: תחושת חוסר ערך עצמי מוחלט) ו-28 (תחושת ערך עצמי מקסימלית). 134 חונכים ענו על חלק זה בשאלון, וציונם הממוצע עמד על 23.25 עם סטיית תקן של 3.76, זאת בהשוואה לציון ממוצע של 22.5 שנמצא במאמר המקורי. יש לציין שבעוד שבמאמר המקורי המשתתפים במחקר הם סטודנטים אמריקאים (גיל ממוצע: 21), המשתתפים במחקר הנוכחי הם בני נוער. ממחקרים קודמים (לדוגמא: Erol & Ulrich, 2011) ידוע כי תחושת ערך עצמי נוטה לעלות בשיעורים מתונים לאורך תקופת גיל ההתבגרות (בערך עליה של נקודה אחת בסולם לאורך שמונה שנים), שמתמנים אף יותר בקרב מבוגרים צעירים. לפיכך, סביר להניח כי ציוני החונכים מבטאים תחושת ערך עצמי גבוהה מהממוצע.

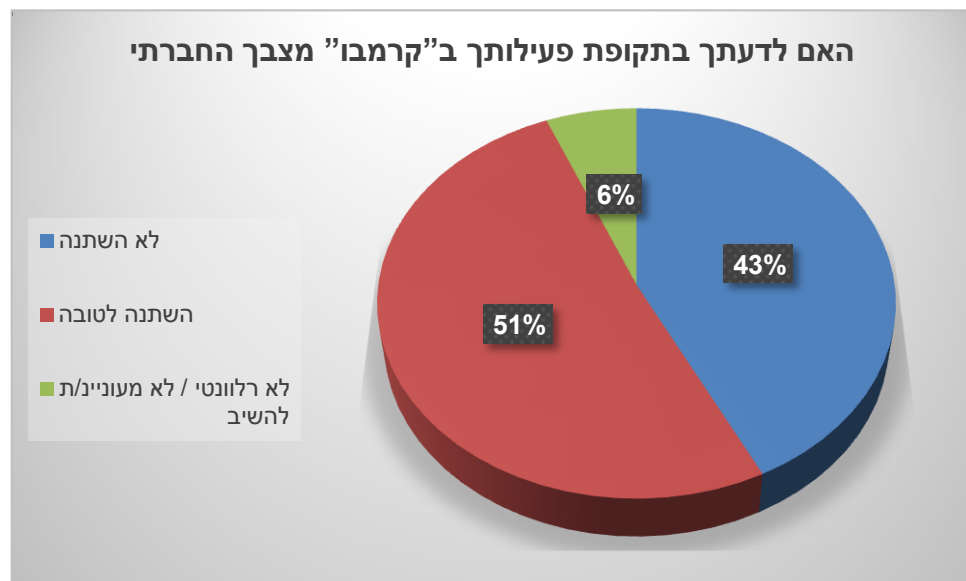
מצב חברתי

מצבם החברתי של החונכים כפי שזה נתפס על ידם חשוב לביטחונם ודימויים העצמי. השאלון בחן את האופן בו חווים החונכים את מעמדם החברתי בבית הספר, ואת האופן בו הם תופסים את השפעתה של "כנפיים של קרמבו" על מצב עניינים זה. חשיבותו של סעיף זה של השאלון נובעת מגיל החונכים, הוא תקופת גיל ההתבגרות, המועד לעליה משמעותית בהשפעתה של קבוצת השווים, ולכן גם של הסטטוס החברתי במסגרות החברתיות השונות, על קביעת הערך העצמי של המתבגר (Papalia, Olds, Feldman, & Kruk, 2004). במסגרת איסוף הנתונים

האיכותניים לא נאסף מידע בנושא זה היות ושאלות אישיות וחושפניות מסוג זה עלולות להביך את המשיבים (בפרט בגיל רגיש זה).

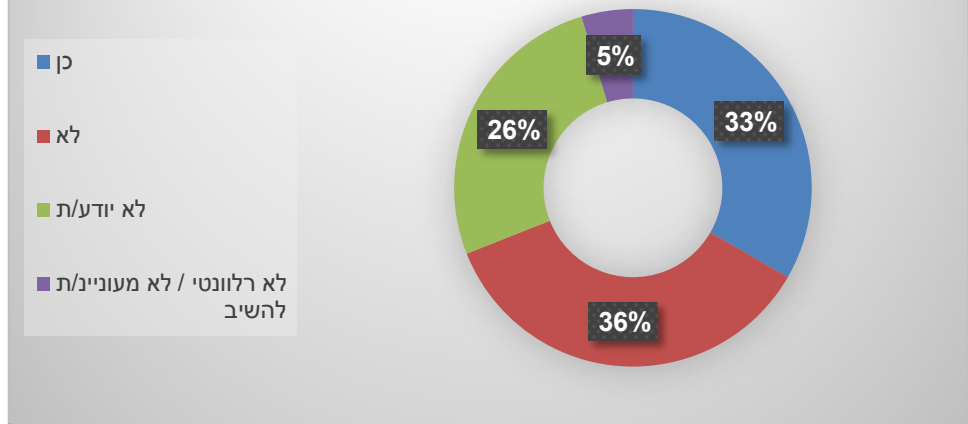
עם זאת, העניין הועלה בשאלונים לחונכים עליהם התשובה הייתה אנונימית. בתגובה לשאלה "איך היית מתאר/ת את מצבך החברתי בבית הספר כיום?" דיווחו החונכים על ציון ממוצע גבוה מאוד של 4.45 (בסולם 1-5) עם סטיית תקן של 0.78 (למעשה, קרוב ל-47% ענו כי מצבם החברתי "טוב", ואילו כ-41% מהם ענו כי הוא "מצוין"). יש לציין כי גם אחוז התשובות היה גבוה: רק 6.2% מהנשאלים ענו כי השאלה איננה רלוונטית (כיוון שאינם נמצאים במסגרת בית ספרית) ו/או שאין הם מעוניינים להשיב עליה, מתוכם 2.6% משיבים שנמצאים בתקופת השירות הצבאי ו/או לאחריו.

מעניין מכך, על פי נתוני השאלון, 51% מהמשיבים ענו כי מצבם החברתי השתפר ואילו 43% מהמשיבים ענו כי הוא לא השתנה (ראו את הגרף בהמשך). יש לציין בהקשר זה, כי ממצא מקובל מהספרות הוא שבני נוער הנמצאים בקצוות קשת הסטטוס החברתי (כלומר, דחויים מאוד ומקובלים מאוד, אולם לא מי שנמצאים בטווח הביניים) נוטים לשמר את מעמדם החברתי במהלך תקופת גיל ההתבגרות במסגרות החברתיות השונות בהם הם פועלים ולא לשנות אותו באופן דרסטי, כולל לא במעבר בין המסגרות החברתיות (לדוגמא: Zettergren, 2005), (טל, 2002). לפיכך, תוצאות אלה מתאימות להתפלגות ציוני הסטטוס החברתי עליו דווחו החונכים המתוארים בפסקה הקודמת.

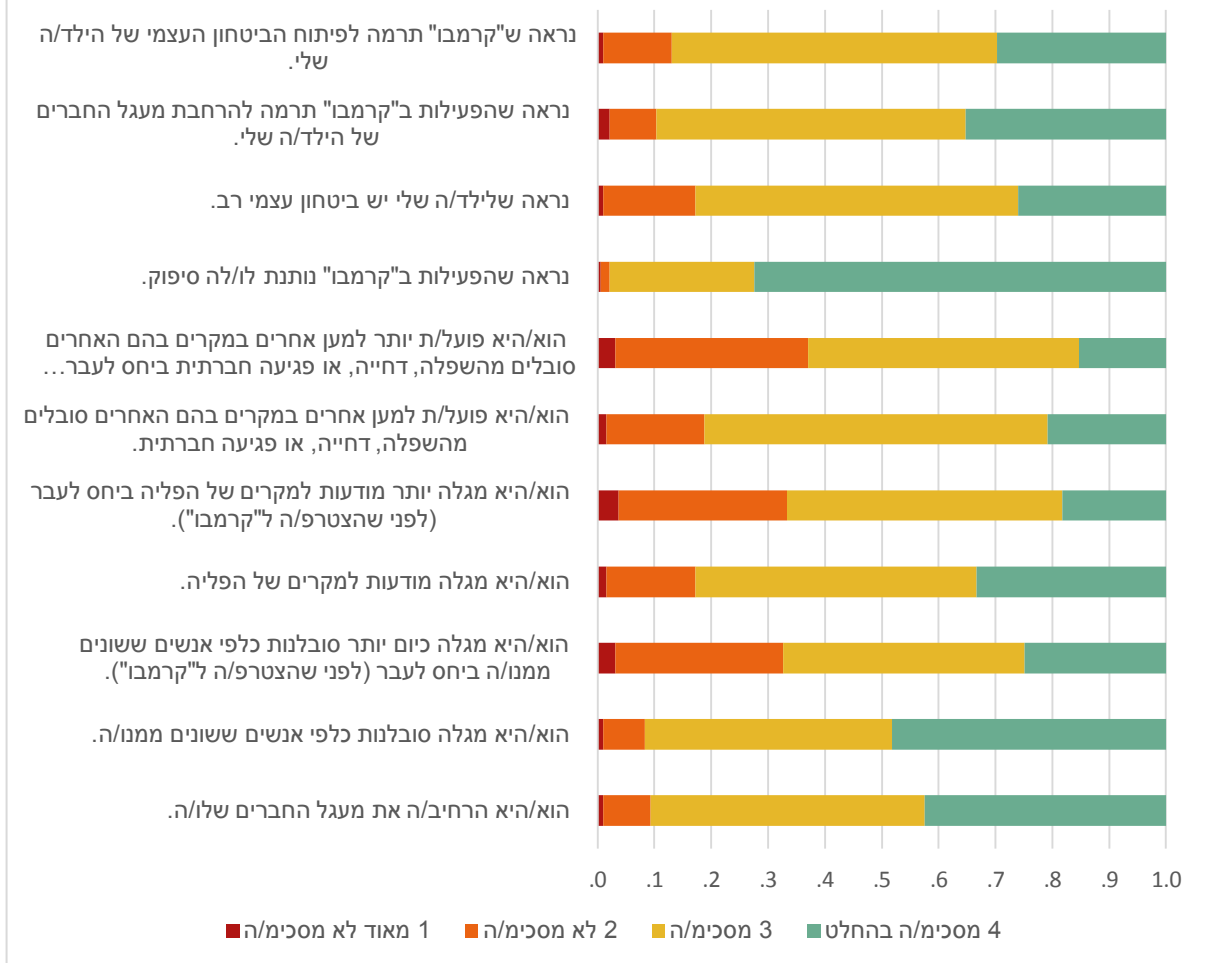
חשובה לעניין מחקר זה גם תפיסתם של החונכים את השפעת "כנפיים של קרמבו" על מצבם החברתי שנראית מעורבת (ראו גרף בהמשך). לפיכך, התוצאות לא נותנות מענה חד משמעי לנושא.

האם לדעתך פעילותך ב"קרמבו" השפיעה על מצבך החברתי בבית הספר?

מעניין בהקשר זה לראות את האופן בו הורי החונכים רואים את השינויים האמורים (גם בהקשר של הביטחון העצמי וגם בהקשר החברתי). בשאלון להורי החונכים אלה התבקשו להביע את מידת הסכמתם (סולם 1-4, מילולי) עם היגדים שונים הנוגעים לילדיהם. הגרף עם התוצאות המלאות מופיע בעמוד 34

תפיסות הורי החונכים: מידת הסכמתם עם היגדים הנוגעים לילדיהם

במספר מקרים חצה רף ההסכמה עם ההיגד (הסכמה והסכמה מלאה, כלומר ערכים של 3 ו-4 בסקלה) את רף ה-80%, ביניהם כאלה שרלוונטיים לביטחון העצמי ומצבם החברתי של החונכים: "הוא/היא הרחיב/ה את מעגל החברים שלו/ה", "נראה שלילד/ה שלי יש ביטחון עצמי רב", "נראה שהפעילות ב"קרמבו" תרמה להרחבת מעגל החברים של הילד/ה שלי", ו"נראה ש"קרמבו" תרמה לפיתוח הביטחון העצמי של הילד/ה שלי".

יוצא אפוא, שרוב מוצק של ההורים מזהים אצל ילדיהם שיפור בסטטוס החברתי שלהם ובביטחונם העצמי. חשוב מכך, הם מייחסים את השינוי החברתי אצל ילדיהם לפעילות ב"קרמבו" ותולים ב"קרמבו" את העליה בביטחונם העצמי. תוצאות אלה עולות בקנה אחד עם חוויותיהם של הילדים.

שייכות

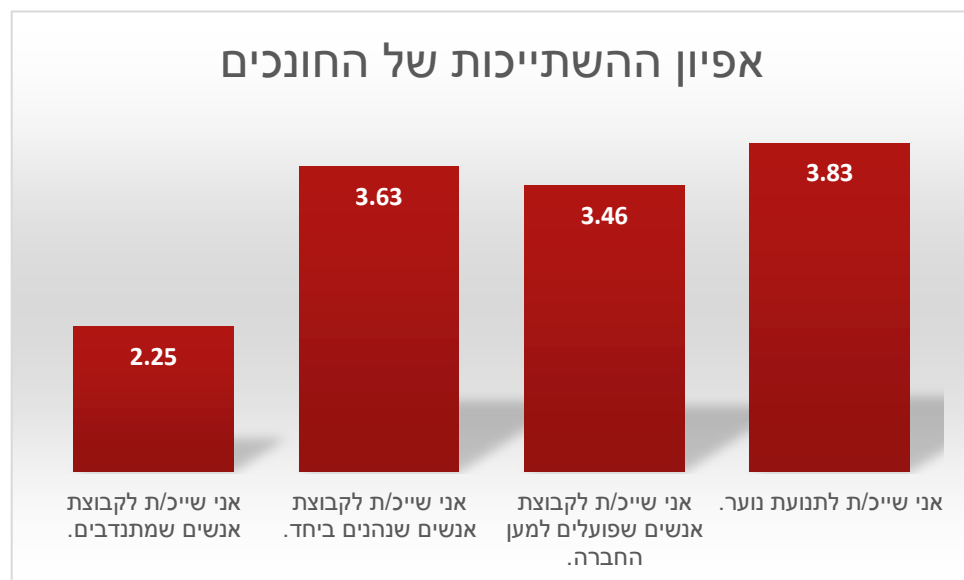
ממצאים איכותניים רבים תומכים בקיומה של תחושת שייכות חזקה של החונכים לתנועה.

כך, למשל, טוען אביה של חונכת מגבעתיים כי: "הבת שלי היא חונכת ואני מאוד גאה בה. זה להיות חלק מארגון שנותן זה דו-כיווני כי אלה שמקבלים נותנים גם המון; מי שנותן מרוויח מזה הרבה. כל האתגרים שיש

להם, הסובלנות והסבלנות שאין לנו בחיי היום-יום. היא תמיד חוזרת עם סיפורים מדהימים לגבי האתגרים שהיו לה וכיצד התמודדה כדי להוציא ילד ממצב רוח רע ולעזור לו ליהנות".

נקודה זו עלתה גם בראיונות עם החונכים: "כל אחד יכול לתרום, כל חניך בדרך שלו. אני גאה שאני חלק מקרמבו ואני בטוחה שעוד כמה שנים אני אסתכל אחורה ואעריץ את עצמי שבחרתי להצטרף לכנפיים של קרמבו למרות הקשיים" (חונכת שנתיים מרמת גן). ביטויים אלה מבטאים בבירור את תחושת השייכות והגאווה של המשתתפים.

גם במקרה זה תוקפו הממצאים האיכותניים בעזרת הממצאים הכמותניים. חלקו השביעי של שאלון החונכים בחן את האופן בו מזהים החונכים את מאפייני השתייכותם לתנועה. כפי שעולה מהגרף בהמשך בו סקלת התשובות, המבטאת מידת הסכמה עם ההיגדים, נעה בין 1-4, החונכים מזהים את עצמם כחברים בתנועת נוער מהנה ובעלת קווים חברתיים מובהקים. נתון זה חשוב במיוחד לאור החשיבות של השתייכות לקבוצת בני הגיל בתקופת ההתבגרות (Marcia, 1966)⁵.

לסיכום, הנתונים השונים שנבחנו בהקשר ההערכה העצמית מצביעים על תמונה חיובית: תחושת הערך העצמי של החונכים גבוהה, יש להם חוויית שייכות חזקה לתנועה ומצבם החברתי בבית הספר משופר. עם זאת, החונכים עצמם, בניגוד להוריהם, חלוקים בשאלה אם ניתן לייחס את התוצאה האחרונה לחברותם בתנועה.

⁵ אחד ההיגדים שבחנו היה "אני שייכת לקבוצת אנשים שמתנדבים". מעניין לציין כי, כפי שהדבר מהשתקף בציון הממוצע שהתקבל (2.25 בסולם בין 1-4), בהיגד זה נתגלתה מחלוקת בין החונכים. זו באה לידי ביטוי בקיומן של שתי קבוצות גדולות של חונכים: כאלה שהסכימו עם ההיגד (39%) וכאלה שלא הסכימו אתו (61%). ניגוד זה משקף הבדלים באופן בו תופסים החונכים את פעילותם – אם זו משקפת התנדבות או אם לאו. נזכיר כי לפי התפיסה ה"קאנונית" של "כנפיים של קרמבו". לא מדובר בהתנדבות.

פיתוח כישורי מנהיגות חברתית

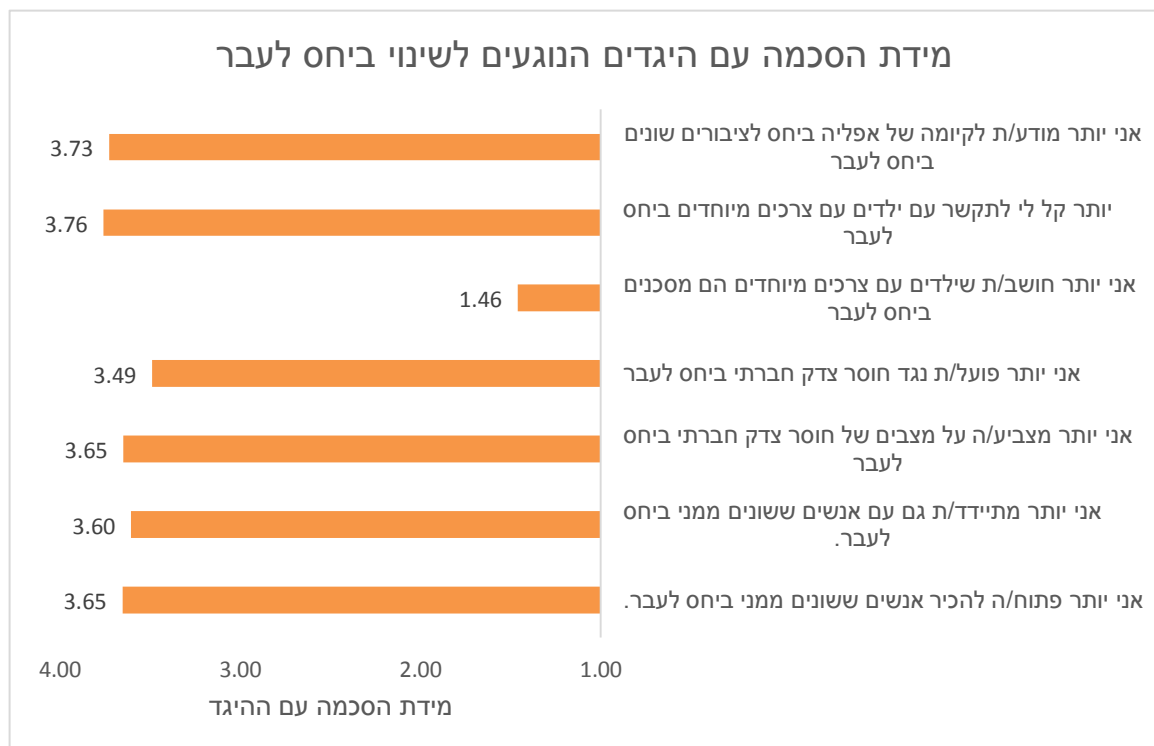
התייחסויות שונות לנושא פיתוח כישורי המנהיגות החברתית של החונכים עלו בשאלות הפתוחות בשאלונים לחונכים. להלן שתי דוגמאות:

"[...] לדעת לבקר כל דבר בחיים לחיובי ולשלילי. אם יש משהו שאני לא מסכימה אתו או כן מסכימה, לדעת מה הדעה שלי על דברים בחיי, בחברה, בתנועה בכל מקום" (חונכת מכוכב יאיר-צור יגאל).

"עם רצון וחזון ניתן לחולל שינוי לא משנה עם איזה סוג של בן אדם זה" (חונכת מטבריה)

במהלך התצפיות הפגינו החונכים תכונות מנהיגותיות: כריזמטיות, עמידה מול קהל, יכולת השפעה, יכולת לשיתוף פעולה ויכולת התמודדות עם משברים מסוגים שונים (משברים אישיים של חניכים בפעילות ומשברים בעלי אופי לוגיסטי).

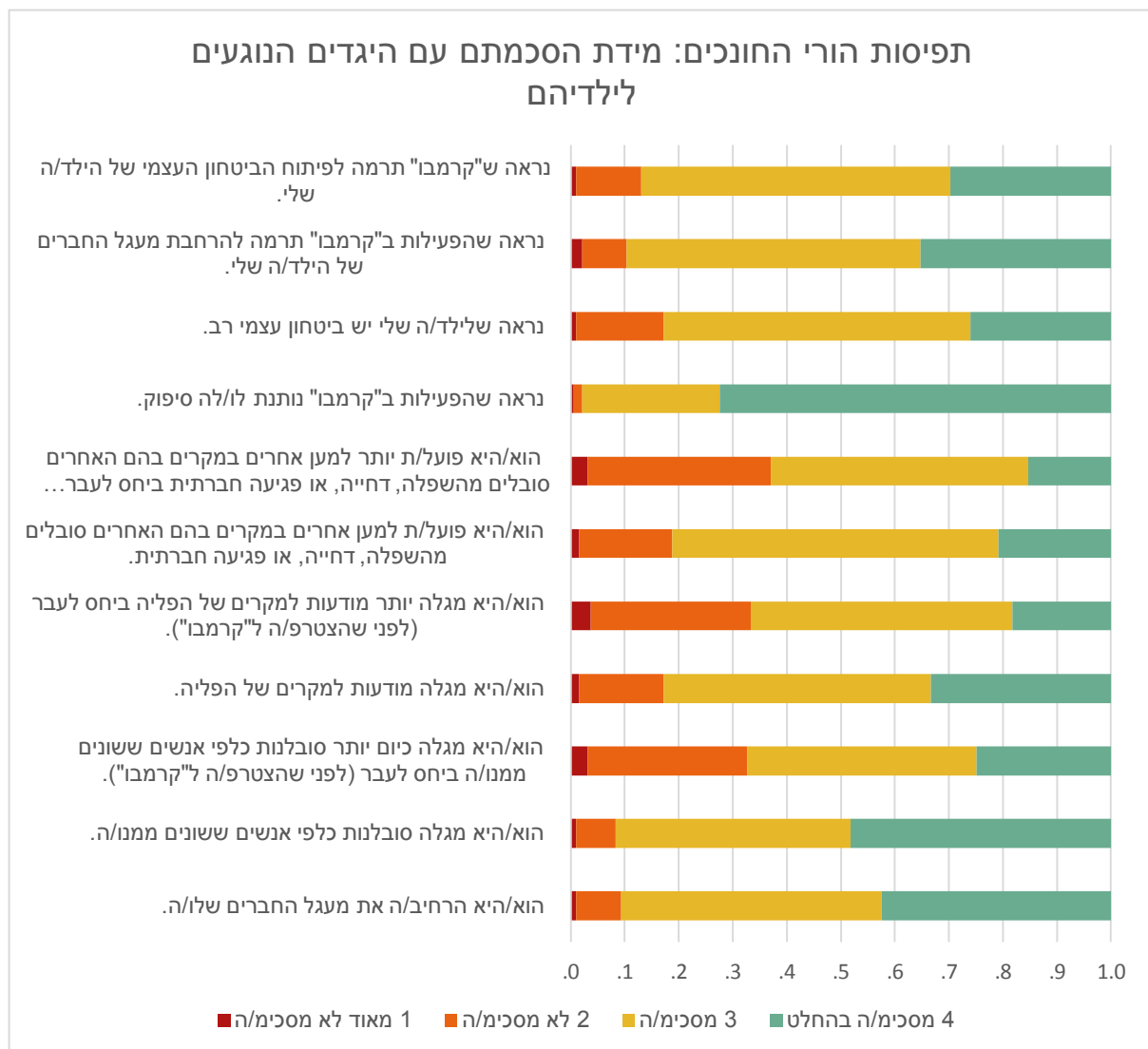
למרות שהחונכים לא נשאלו במישרין על פיתוח כישורי מנהיגות בשאלון, ברצוננו להתייחס לתחושתם כי חלו הבדלים בעמדותיהם ורגישותם החברתית, וחשוב מכך – בהתנהגויותיהם – ביחס לעבר. הגרף הבא מסכם את תפיסות החונכים, כפי שאלה באו לידי ביטוי בשאלון (סולם 1-4).

מן התשובות עולה כי החונכים חווים שיפור ביחסם (עמדות והתנהגות) אל השונים מהם, ובפרט אל בעלי הצרכים המיוחדים. בנוסף (וזה אולי הנקודה המשמעותית ביותר בהקשר המיידי של הסעיף הנדון) הם מדווחים על עליה בפעילות שמטרתה להתנגד לעוולות חברתיות. אלה כמובן בבחינת תנאים הכרחיים (גם אם לא מספיקים) לפיתוח של מנהיגות חברתית.

חשוב להדגיש כי אין להתייחס לעצם מגמת השינוי כתוצר של הפעילות בתנועה (ובוודאי לא הבלבדי) משני טעמים: גיל ההתבגרות בו מצויים החונכים עשוי להיות הגורם המשמעותי העיקרי האחראי ליצירת שינוי זה המשקף עליה בתודעה חברתית ופוליטית (במובנה הרחב), זאת מעבר להשפעת הפעילות ב"כנפיים של קרמבו". סביר, עם זאת, להניח שהפעילות ב"כנפיים של קרמבו" מעודדת ותומכת בשינוי זה. כך או כך, נראה כי הן התודעה והן ההתנהגות החברתית של החונכים עשויות לשמש כר פורה לצמיחתם של מנהיגים חברתיים בעתיד שיצמחו מתוך שורות הארגון.

שאלון ההורים, אליו התייחסנו בסעיף ההערכה העצמית, מספק אף הוא נתונים מעניינים, ומופיע בגרף הבא.

כפי שניתן ללמוד מן הגרף, במספר מקרים חצה רף ההסכמה עם ההיגד (הסכמה והסכמה מלאה, כלומר ערכים של 3 ו-4 בסקלה) את סף ה-80%: "הוא/היא הרחיב/ה את מעגל החברים שלו/ה", "הוא/היא מגלה סובלנות כלפי אנשים ששונים ממנו/ה", "הוא/היא מגלה מודעות למקרים של הפליה", "הוא/היא פועלת/יתר למען אחרים במקרים בהם האחרים סובלים מהשפלה, דחייה, או פגיעה חברתית", "נראה שהפעילות ב"קרמבו" נותנת לו/לה סיפוק", "נראה שלילד/ה שלי יש ביטחון עצמי רב", "נראה שהפעילות ב"קרמבו" תרמה להרחבת מעגל החברים של

הילדה שלי", ו"נראה ש"קרמבו" תרמה לפיתוח הביטחון העצמי של הילדה שלי". בהיגדים הנוגעים לביטחון העצמי והמצב החברתי של ילדיהם עסקנו בסעיף הרלוונטי. נתמקד כעת בהיגדים הרלוונטיים לעמדות והתנהגויות הרלוונטיות לרגישות חברתית.

מעניין בעוד שההורים תופסים את ילדיהם כבעלי רגישות חברתית כלפי האחר והשונה, רק כ-67% ($CI=\pm 6.62\%$), כלומר, ברמת וודאות של 95%, אחוז המסכימים עם הטענה נע בין כ-60% לבין כמעט 74% מתוכם סבורים כי ניתן לזהות דפוס של שיפור ברגישות חברתית זו. באופן דומה, 63% ($CI=\pm 6.81\%$) מההורים סבורים כי ניתן לזהות דפוס של שיפור בפעילותם של ילדיהם ביחס לאחר והשונה. במילים אחרות, בעוד שיש בכל אחד מהמקרים רוב להורים הסבורים ש"קרמבו" העלתה את רגשותם ורמת פעילותם של ילדיהם בכל הנוגע לאחר ולשונה, קיימת קבוצה גדולה של הורים שסבורה שילדיהם הגיעו ל"קרמבו" כשהם טעונים בערכים של קבלת האחר והשונה מלכתחילה. יתרה מזו, קבוצה משמעותית סבורה שילדיהם אף נהגו לפעול למען שיפור מצבם של המוחלשים בחברה קודם לפעילותם ב"קרמבו". במילים אחרות, מיעוט גדול של ההורים סבור שהפעילות של ילדיהם ב"קרמבו" מתעלת ערכים והתנהגויות קיימים.

לסיכום סעיף זה, החונכים סבורים כי רגשותם החברתית וההתנהגותם כמנהיגים חברתיים השתפרו במהלך שנות פעילותם בתנועה. יתרה מזו, נראה כי הם מפעילים בפעולות בתנועה סט כלים ההכרחיים ליצירתה של מנהיגות חברתית. הוריהם של החונכים מסכימים כי האחריות החברתית של ילדיהם כלפי האחר והשונה, כפי שזו באה לידי ביטוי בעמדות ובמעשים, היא גבוהה. עם זאת, הם חלוקים בשאלה אם ניתן לייחס זאת ל"כנפיים של קרמבו", או שילדיהם הגיעו ככאלה לתנועה מבית. בכל מקרה הם סבורים שתנועת "כנפיים של קרמבו" נתנה לילדיהם את ההזדמנות לפתח ערכים אלה.

כיצד ועד כמה התרחבה ההשפעה של התנועה אל המעגל השני (שאלה 3)?

כמו שאבן הנורקת למים שיוצרת סביבה אדווה – כל מי ששומע על התכנית מתרגש ממנה.

(מתוך דיון שהתקיים בקבוצת מיקוד ביבנה)

לאחר שסיימו לבחון את תהודת תכנית הפעילות של התנועה במעגל המשתתפים, עברנו לבדוק האם וכיצד זו באה לידי ביטוי במעגל הסובב את המשתתפים, שחשיפתו לפעילות התנועה איננה ישירה ומתווכת, אם בכלל, על ידי המשתתפים.

מתוך הראיונות עם ההורים התרשמנו כי מרביתם סבורים כי אין לתנועה השפעה על עמדותיהם ו/או פעילותם האישית. כך, לדוגמה, מספר אב מנס ציונה כי "...תמיד בעניים פקוחות. גם בתור סטודנט בחיפה הלכתי לעזור לתלמיד שהיה חולה סרטן. עשיתי זאת מעצמי והרגשתי שאני צריך לתרום. אני שמח שהבן שלי מודע ומרגיש גם כך".

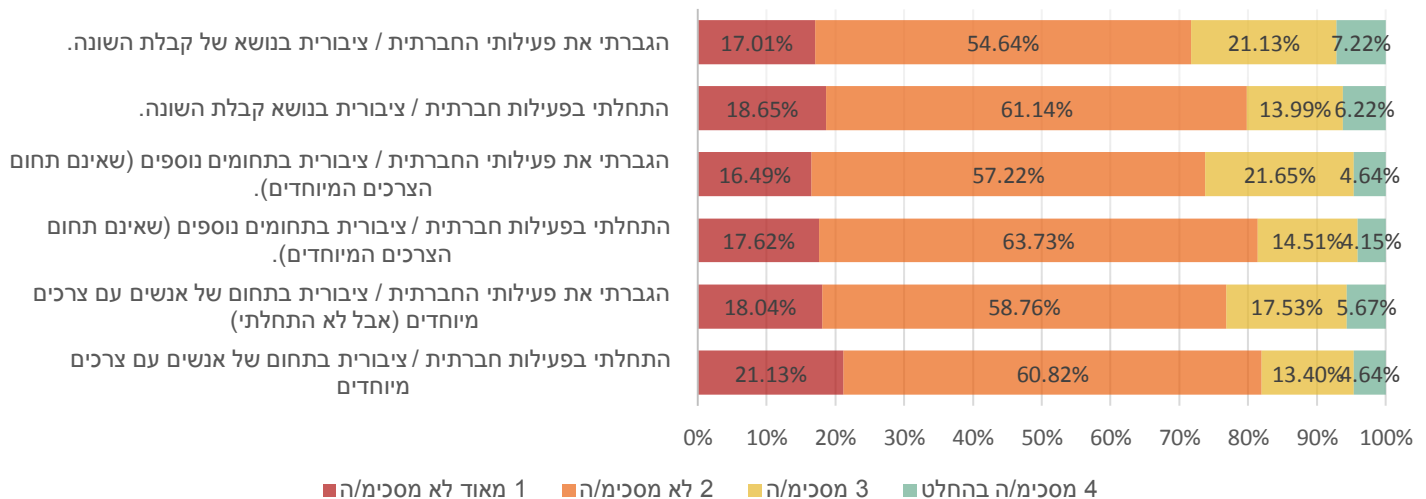
יחד עם זאת, היו מקרים אחרים, מהם משתקפת השפעה משמעותית, אולם ההשפעה הייתה דווקא בנושאים אחרים, דוגמת היכולת לפעול בתנועה המערבת חילוניים ודתיים: "אני אומרת שבתור ילדה גדלתי בבני עקיבא וזאת הייתה התנועה החינוכית הלגיטימית היחידה שהכרנו... ["כנפיים של קרמבו"] מעורבת חילוניים ודתיים וזה נהדר. מאוד פתח לנו את העיניים. יש אלטרנטיבות לגבי תנועה חינוכית שזה לא בני עקיבא. זה נתן לנו חשיפה לעוד אוכלוסיות." (אמה של חונכת ממודיעין).

הממצאים הכמותניים שעלו מתוך השאלונים להורי החונכים מעלים תמונה מורכבת.

בחלק אחד של השאלון התבקשו הורי החונכים להתייחס להבדלים שחלו בהתנהגויותיהם-שלהם ביחס לעבר בתחום הפעילות הציבורית והחברתית. הגרף הבא מסכם את תשובות הורי החונכים בנוגע לשינוי, כפי שאלה באו לידי ביטוי בשאלון (סולם 1-4, מילולי).

כפי שניתן ללמוד מן הגרף, מרבית ההורים לא מדווחים על שינויים בדפוסי פעילותם החברתית והציבורית הנוגעת ושאינה נוגעת לתחום בעלי המוגבלויות. יודגש כי הדבר אינו נובע משיעור השתתפות גבוה בפעילויות מסוג זה מלכתחילה; למעשה, רק כ-4% מהם דווחו על תחילתה של פעילות כזו בתחומים שונים ולא חופפים. לפיכך, אין לנו עדות כמותנית להשפעה גלויה ומודעת של "כנפיים של קרמבו" על פעילותם הציבורית ו/או החברתית של ההורים.

מידת הסכמת הורי החונכים בנוגע לשינויים בפעילותם החברתית / ציבורית מתחילת פעילות ילדיהם ב"כנפיים של קרמבו"

עדות נוספת ומעניינת מגיעה מתוצאות שאלון ה-MAS שהועבר להורי החונכים במסגרת השאלון להורי החונכים במתכונת דומה לזו שהועברה לילדיהם. השאלון נותח באופן דומה.

הטבלה הבאה מציגה את ממוצעי הציונים שהשיגו ההורים עבור כל אחד מהמדדים. כפי שפעלנו בהצגת ממצאי החונכים, גם במקרה זה סקלות המקיימות יחס הפוך סומנו באדום, ואילו סקלות המקיימות יחס ישר סומנו בירוק.

הממד בשאלון העמדות ביחס לבעלי מוגבלויות (MAS)				
פעולות	מחשבות	רוגע	מתח	רגשות
הרחקה	חיוביות		בינאישי	שליליים
1.24	3.82	3.32	1.86	1.47

ניתן לראות שהציונים שהתקבלו טובים יותר בכל המדדים ביחס לאלה שנמצאו באוכלוסיה הכללית אצל וילצ'ינסקי ועמיתותיה (Vilchinsky, Werner, & Findler, 2010b). במילים אחרות, תוצאות השאלון ממקמות את הורי החונכים שבחרו לענות על השאלון כבעלי עמדות משופרות במיוחד ביחס לבעלי מוגבלויות. עם זאת, ייתכן מאוד שההורים שבחרו לענות על השאלון שנשלח מטעם התנועה אינם מייצגים את כלל הורי החונכים, אלא רק קבוצה שמזדהה באופן מיוחד עם מטרות העמותה. יש לזכור בהקשר זה כי מאגר ההורים שהיו זמינים מלכתחילה לשאלון זה היו כאלה שהעבירו פרטי התקשרות לצות התנועה, ולא כלל ההורים של החונכים.

בין אם זה המקרה ובין אם לאו, מעניין לבדוק את קיומו של הקשר בין משך חשיפת ההורים לפעילות ילדיהם לבין ההשפעה על עמדותיהם. עבור כל אחד ממדדים אלה נבדקה באמצעות רגרסיה ליניארית השפעת משך החשיפה הפוטנציאלית של הורי החונכים על הציונים שהתקבלו (במסגרת הבדיקות הסטטיסטיות נבדקה מעורבותם האפשרית של משתני מין ההורים והשתייכותם הדתית, אולם אלה לא נמצאו משפיעים, ולכן אינם נכללים בדיווח).

עבור ממד "המתח הבינאישי" נמצאה השפעה מובהקת ($p < .05$) של משתנה משך החשיפה של ההורים ל"כנפיים של קרמבו" על ציוני ההורים בממד. בפרט, נמצא כי ככל שילדי החונכים פעילים זמן רב יותר ב"כנפיים של קרמבו", ציוני ההורים בממד זה נמוכים יותר (כל שנה קלנדרית מורידה את הציון בערך של 0.11). כיוון שממד זה הוא ממד המקיים יחס הפוך וציונים נמוכים מעידים על עמדות חיוביות יותר לבעלי מוגבלויות (ראו סימון באדום), הרי שמשך החשיפה העקיפה של הורי החונכים באמצעות התיווך של ילדיהם משפיע באופן חיובי על עמדותיהם כלפי בעלי המוגבלויות, כפי שאלה משתקפות בממד⁶.

במדדים אחרים לא נמצאו השפעות מובהקות דוגמת זו שהופיעה בממד "המתח הבינאישי", אולם הן היו גבוליות בממד "הרגשות השליליים" ($p = .067$), רק המשתנה הבלתי תלוי "משך החשיפה" נכלל בבדיקה) ובמדד "הרוגע" ($p = .087$), רק המשתנה הבלתי תלוי "משך החשיפה" נכלל בבדיקה). בממד "הרגשות השליליים" (ממד המקיים יחס הפוך) משך החשיפה הוריד את הציון, ואילו בממד "הרוגע" (ממד המקיים יחס ישר) משך החשיפה העלה את

⁶ עם זאת, חשוב להדגיש כי, תחת הנחת מודל הרגרסיה, גם בנקודת התחלה בה הורי החונכים עדיין לא נחשפו באמצעות ילדיהם להשפעתה של "כנפיים של קרמבו" ציון ההורים התיאורטי בממד זה הוא 2.06, זאת בהשוואה ל-2.42 ו-2.6 אצל גברים ונשים באוכלוסיה הכללית, בהתאמה).

הציון בממד. במילים אחרות, גם בשני המקרים שהיו גבוליים מבחינת המובהקות הסטטיסטית, משך החשיפה שיפר את עמדות המשיבים ביחס לבעלי המוגבלויות.

בשני הממדים הנוספים – "מחשבות חיוביות" ו"פעולות הרחקה" – לא נמצאה עדות סטטיסטית להשפעות.

לסיכום פרק זה, ככלל, נראה שההורים אינם חווים שינויים גלויים שהם מודעים אליהם בעמדותיהם ו/או התנהגותם בעקבות פעילות ילדיהם בתנועה. למעשה, עמדתם ביחס לבעלי מוגבלויות היא חיובית בהרבה מנתוני האוכלוסייה הכללית, אולם עמדות חיוביות אלה לא מתורגמות אצל רובם לכדי אקטיביזם חברתי. עם זאת, לפחות בקרב קבוצת ההורים שבחרו לענות על השאלון, נתגלתה השפעה מובהקת ולא מודעת בין משך החשיפה המתווכת של ההורים על ידי ילדיהם ל"כנפיים של קרמבו" ועמדותיהם ביחס לבעלי מוגבלויות. תוצאות אלה מחזקות את האפשרות שפעילות החונכים ב"כנפיים של קרמבו" משפיעה בטווח הבינוני על עמדותיהם של המעגלים הקרובים אליהם בכל הנוגע לבעלי מוגבלויות (לפחות בקרב מי שעמדותיהם חיוביות ביחס לעניין מלכתחילה). תוצאות אלה גם מתאימות לחווייתם של החונכים (ראו את התוצאות שדנות בכך בשאלון החונכים) כי אכן ביכולתם להשפיע על מעגלים קרובים אלה. חשיבות תוצאות אלה היא בעצם הדגמתה של השפעה עקיפה של פעילות החונכים על מעגל הקרוב להם, כאשר החונכים מתפקדים כסוכני שינוי.

התייחסות לסקר הורי החניכים שהועבר על ידי גב' אביבית ארווץ

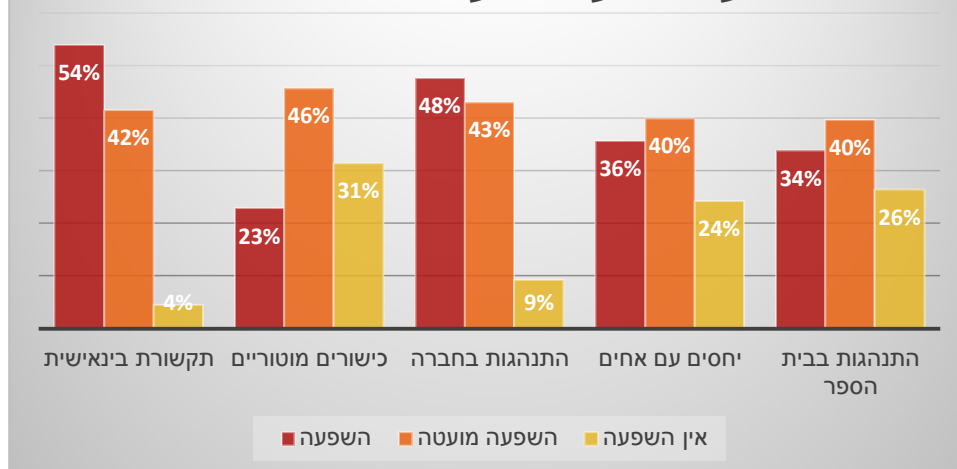
בשנים האחרונות העסיקה הנהלת "כנפיים של קרמבו" את גב' אביבית ארווץ (פסיכומטריקאית ומעריכה) בביצוע סקרים על-אודות התנועה. מטרת סקרים אלו הייתה בעיקרה "מעצבת": היא התמקדה בשביעות רצון מהפעילות ולמידה ממשובים לצורך המשך פיתוחה. חלקים מתוך הסקר להורי החניכים מתייחסים להשפעה של התנועה על החניכים (דרך עיני ההורים).

מאפייני הסקר:

- לסקר השיבו 99 הורי חניכים, מתוכם 70% נשים, 24% גברים, והיתר לא ציינו את מינם.
- 34% מילדיהם פעילים בתנועה שלוש שנים ומעלה, 26% פעילים כשנתיים, 30% פעילים כשנה, והיתר לא השיבו.
- הורה אחד לא השיב לחלק ניכר מהשאלות, ולכן איננו מדווחים על תשובותיו. לכן, ניתוח הסקר מתבסס על 98 נסקרים בלבד.

הגרף הבא מתאר את האופן בו תופסים הורי החניכים את השפעת הפעילות על פיתוח כישורים שונים של ילדיהם. הגרף מציג את פיזור התשובות שהתקבלו בניכוי אלה שהשיבו "לא רלוונטי":

השפעת הפעילות על כישורי החניכים

מן התשובות עולה כי מרבית ההורים סבורים שהכישורים העיקריים ששופרו אצל החניכים הם כישורי התקשורת הבינאישית והתנהגות בחברה. למעשה, כשמוסיפים את אלה שהשיבו "לא רלוונטי", מתברר כי בעוד ש"תקשורת בינאישית" ו"התנהגות חברתית" רלוונטיים לחלק גדול מהמשיבים (רק 9% ו-12% ענו שאינם רלוונטיים, בהתאמה) שלושת הכישורים האחרים שנבחנו לא רלוונטיים לבערך 30% מההחניכים (לדעת ההורים) כל אחד.

יש לציין כי מעבר לחיוב שבנתונים אלה, הערכת מלוא משמעותם הינה מוגבלת שכן אין לנו נתונים על נקודת הפתיחה של החניכים. יתרה מזו, אין ספק שגם לסוג המוגבלות מהם סובלים החניכים רלוונטיות גבוהה לסוגיה זו. כך, לדוגמא, בהקשר של פיתוח יכולות תקשורתיות והתנהגות חברתית אין דין ילדים ובני נוער הנמצאים על הספקטרום האוטיסטי כדין חניכים הסובלים ממגבלה פיזית. בנוסף, יש לקחת בחשבון את גיל ההתבגרות בו מצויים החניכים גם כן שטומן בחובו שינויים גדולים בכלל ויש לו השפעה גדולה על התנהגויות חברתיות בפרט.

עם זאת, חשוב לציין שלושה ממצאים נוספים שהעלה הסקר: רוב מוחלט של ההורים סבור כי הפעילות ב"קרמבו" משפרת את איכות חייהם של החניכים בעצם שיפור חיי החברה שלהם (79% מההורים שסברו שהיבט זה רלוונטי לילדיהם הזדהו מאוד עם טענה זו) ובהזדמנות למפגש עם בני נוער מהחברה הכללית (89%). מעניין לציין ש-74% מההורים לא הזדהו כלל עם הטענה כי הקשר של החונכים עם החניכים מהול ברחמים (18% הזדהו מעט עם הטענה ורק 8% הזדהו מאוד עם הטענה).

לאור המקום המרכזי שתופס הקשר בין החונכים לחניכים ולאור הממצא האחרון, בחנו את התשובות שנתנו ההורים לשאלה הפתוחה "מהם הכלים שחסרים לדעתך לחונכים בתנועה כדי ליצור קשר טוב יותר עם הילד שלך?" השאלה העלתה, באופן טבעי, תגובות שונות. 59% מהמשיבים לא ציינו מחסור כזה (בין אם ציינו זאת במפורש ובין אם לא כתבו דבר). למעשה, ניכר היה כי מרבית ההורים היו שבעי רצון מאוד מפעילות החונכים

(לדוגמא: "הן [החונכות] מדהימות"; "החונכים מגיעים עם אהבה לילדים ולתפקיד שלהם. אהבה היא בסיס לכל קשר"; "לא צריך להתאמץ יותר מידי. פשוט להיות מי שהם [החונכים]. שמחים חברותיים ומקבלים"). 22% מהם ציינו את הצורך בהכשרות נוספות העוסקות בלקות הספציפית של ילדם וניסיון עם אוכלוסיית היעד. כך כותבת אם לחניך שפעיל בתנועה למעלה משלוש שנים: "[יש צורך ב] הרבה הדרכה לפי סוג הבעיה של החניך הספציפי שהם מקבלים. [זה] יעזור גם לחונך וגם לחניך בקשר ובפעילות". אם נוספת לחניך שנמצא על הקשת האוטוסיסטית ופעיל בתנועה מזה שנה מתייחסת לצורך של החונכים להבין את הלקויות על הקשת האוטוסיסטית ואת האתגרים הספציפיים שאלה מעוררות: "לבן שלי... הלקות יושבת על העולם התבניתי שלו ועל טקסים מאוד מורכבים אשר צריך את הזמן להבין אותם ולפעמים להתאים את הפעילות מסביב ע"מ שיוכל לשלב בין עולמו לבין הרצון שלנו שיהיה פעיל. [יש צורך ב] למידה יותר את הלקות האוטוסיסטית ועל מה זה מתיישב. עד כמה שניתן היות והמוגבלות שלו מאוד ספציפית".

לאור חשיבות הקשר שבין החונכים והחניכים, ובהתאם לממצאים הקודמים שהתגלו בסקר, חשוב לציין כי מתוך 98 הורים רק שלושה התייחסו לחוויות שליליות עם חונכים: "...לפעמים הם [החונכים] פשוט מדהימים ורגישים ועוסקים הכל כדי לתקשר עם הילד, ולפעמים נראה כאילו החונכים "מעבירים" את הזמן ולא מתאמצים"; "... החונכים חייבים להבין עם כניסתם לתפקיד, שזה איננו סתם עוד חוג, אם מקבלים על עצמם את המחויבות זה צריך להמשך לאורך כל השנה וגם מחנה הקיץ. חוויונו השנה חוסר יציבות של חונכים וזה משנה לגמרי את ההנאה...". עם זאת, רק הורה אחד ציין חונכים שהתייחסו לחניכים בהתנשאות: "...יש לציין שאצל חלקם מורגש הסתכלות מלמעלה למטה אל החניכים במידה כזאת שזה אפילו העליב את החניכה".

שישה מההורים ביקשו להרחיב את מספר המפגשים השבועיים בין החונכים והחניכים (מעבר למפגש השבועי בסניף). מבקשות אלה ניכרת חשיבותו של הקשר, כפי שזה נתפס על ידי ההורים.

נתונים אלה – הכמותניים לצד האיכותניים – תומכים באפשרות כי התנועה מצליחה ביעדה למלא את צרכיהם של החניכים הן ברמת שיפור חיי החברה בעצם קיומה של מסגרת חברתית נעימה מחוץ לשעות בית הספר והן ביצירת ההזדמנות לקשר בינאישי חם עם בני נוער מן האוכלוסיה הכללית.

לסיכום שאלון הורי החניכים נציין הערה שכתב אחד מהורי החניכים המתייחסת להשפעה מקווה של הפעילות על החונכים ומעגלי ההשפעה שלהם, כמו גם על התהליכים הלא פשוטים העוברים על החונכים, שאולי דורשים עיבוד נוסף **בקבוצת החונכים** מעבר לפעילות המתקיימת כיום:

"עבורי התנועה היא קודם כל מקום שיוצר שינוי באופן שבו אנשים עם צרכים מיוחדים נתפסים בחברה: ילדים חונכים בכנפיים של קרמבו הם קודם כל שגרירים של הילדים שלנו בחברה. אם הם יעברו תהליך נכון שילמד אותם לקבל ולא לחשוש מאנשים עם צרכים מיוחדים הילדים שלנו יזכו לחיות בחברה טובה יותר. הקושי של הילדים שלנו הוא לא בהתמודדות עם הקשיים האובייקטיביים אלא בעיקר להתמודד בחברה שלא מקבלת אותם כמו שהם. חשוב שלחונכים יהיה ליווי ביצירת הקשר עם הילד עם הצרכים המיוחדים. צריך שיהיה מקום שיתן לגיטימיות לחששות ולפחדים שלהם כדי שיוכל להתפתח קשר אמיתי ומכיל. לעיתים הרגשתי שהחונכים לא

מלווים מספיק ויכול להיווצר מצב שחונך ירגיש שהחששות שלו והדחיה שלו מהילדים הם רגשות לא לגיטימיים במקום שכל כולו קבלה. לעיתים הם כל כך לחוצים הרבה מעבר לנדרש. חשוב מאוד ללוות את החונכים ולתת לגיטימיות לכך שזהו תהליך לעיתים ארוך ולא בהכרח פשוט. אם חונך פורש יתכן והליווי לא הצליח. כנפיים של קרמבו עבורי היא הרבה מעבר לתנועת נוער או לאחזצ חופשי. היא הדרך אולי היחידה שבאמת יכולה ליצור שינוי משמעותי."

ראיונות עם החניכים בתיווך החונכים

בניסיון לכלול את קולות החניכים קבענו ראיונות עם משתתפים בסניף הוד השרון. תוך קבלת סיוע מהחונכים, השלמנו ארבעה ראיונות מובנים-למחצה. החניכים הרגישו יותר בנוח עם החונכים שלהם, והחונכים שמחו לסייע עם התקשורת בינינו. היה ברור כי קיים קשר הדוק ביניהם. התקשורת התאפשרה באמצעות קשר עין ולוח כתיבה (טאבלט). פעמים רבות קרה שהחונך "ניחש" את התשובה והחניך אישר או דחה את הצעתו.

מתוך ארבעת המשתתפים, לשניים מהם יש אחים שאינם בעלי צרכים מיוחדים שפעילים ב"כנפיים של קרמבו" כחונכים.

להלן סיכום של אותם ראיונות:

הראיון עם ב'

ב' בת ה-19 נמצאת 7 שנים "בקרמבו". החונכת שלה נמצאת איתה זו השנה השנייה. ב' יושבת בכיסא גלגלים, מדברת עם עיניה ולשונה והחונכת "מתרגמת" למראינת את דבריה. ב' אוהבת את "קרמבו" משום שיש לה שם חברים. היא אוהבת פעילויות ספורט, אומנות ומוזיקה. היא אוהבת מאד את ה"מוראליים" ואוהבת את החונכת שלה. היא אוהבת את הופעתה החיצונית של החונכת (השיער והבגדים שלה), את זה שהיא מקשיבה לה ואת מערכת היחסים ביניהן באופן כללי. היא מתגעגעת אליה כשהן לא יחד. בבית היא מדברת על "קרמבו" עם ההורים שלה ואחת מאחיותיה. היא אוהבת את "קרמבו" יותר מאשר את בית הספר, משום שיש ב"קרמבו" פחות כללים ולכן היא מרגישה חופשייה יותר. החונכת שלה אומרת שהיא איננה זוכרת מתי הן למדו לתקשר אחת עם השנייה. בתחילה השתמשו בלוח (טאבלט), אך עד מהרה וויתרו עליו. הן לא היו זקוקות לו יותר. לעיתים הן נפגשות בחוץ כשיש זמן לכך.

הראיון עם ט'

ט' הוא חניך בן 20 שנמצא בתנועה מתחילת דרכה. הוא בכיסא גלגלים ואינו יכול לדבר. הוא משתמש בלוח עם אותיות ובעיניו על מנת לתקשר. הוא הקים את הוועד המנהל עבור המשתתפים הבוגרים. הם מקבלים החלטות הנוגעות לתיאום בין הפעילויות, גיל המשתתפים והרמה הקוגניטיבית שלהם. ט' והחונך שלו מנהלים את יחסי הציבור של הסניף באמצעות תפעול עמוד הפייסבוק שלו. בשנה שעברה ט' טס לפולין יחד עם הקבוצה. גם הוריו הצטרפו. האח התאום של ט' אחראי על הלוגיסטיקה בסניף. ט' הוא החניך שהציע את "דקת התיווך" שצוינה בדו"ח בעמ' 27.

לדברי ט', עיקר ההשפעה של "קרמבו" על משתתפיה בעלי הצרכים המיוחדים היא בנתינת כוח מחד ומעגל חברתי מאידך. על פי דבריו, זו מסגרת הרבה יותר מספקת מאשר בית הספר.

הראיון עם ה'

ה' היא חניכה ב"קרמבו" מזה 3 שנים. כעת היא בכיתה ז'. בשנתיים האחרונות יש לה את אותה חונכת. היא אוהבת לשיר. (לעיתים ה' יוצאת ממיקוד ולאחר מכן חוזרת לפוקוס, כך שקשה לפעול בעקבות ראיון שהוכן מראש.) כאשר נשאלה מה חסר מבחינתה, היא חייכה ואמרה "בנים". בבית היא שרה שירים של "קרמבו" וחוזרת על המוראליים: היא מספרת להורים שלה ולאחותה על-אודות מעשיה ב"קרמבו". יש לציין כי המילה היחידה שהיא אמרה במהלך הראיון הייתה "קרמבו", והיא אמרה אותה באופן מאד ברור.

הראיון עם י'

י' היא בת 13.5 ונמצאת ב"קרמבו" מגיל 11 שנים. החונכת שלה נמצאת ב"קרמבו" מזה 3 שנים, ובמהלך כל הזמן הזה הייתה עם י'. ח', החונך הנוסף שלה נמצא "בקרמבו" מזה שנה וחצי. גם הוא היה בכל אותה תקופה עם י'. י' בעלת חיות רבה ובמהלך הראיון אף החלה לכתוב את התשובות בעצמה, אולם פעולה זו גזלה זמן רב מהפעילות השגרתית שהתנהלה באותו הזמן באולם המרכזי, והיא לא רצתה לפספס אותה. היא אוהבת את "קרמבו". היא הכי אוהבת כדורסל ואת המשחק "Big Bear". היא הייתה רוצה שיהיה ב"קרמבו" כדורסל אמיתי, ולא כדור עשוי ספוג, שנראה שבו הם משתמשים. היא אוהבת לשחק כדורסל עם החונכים שלה. לפעמים היא גם אוהבת לדבר. היא אוהבת את החונכים שלה: בבית היא ממשיכה את הקשר עם החונכים בפייסבוק ועושה דברים שעשתה ב"קרמבו". יש לה אחות שנמצאת בתכנית ח"ץ והיא משחקת איתה. היא הכי אוהבת את הבריכה (לא "בקרמבו"). היא בקשר טוב עם בני משפחתה.

י' מספרת שהיא אוהבת יותר את בית הספר משום שאפשר לתקשר שם בצורה טובה יותר – יש בבית הספר מחשבים ומכשירים וכולם בבית הספר יודעים את שפת הסימנים. ל"קרמבו" היא באה בשביל החברים.⁷

מראיונות אלה עולה תמונה של שביעות רצון המתאימה לתמונה המצטיירת מנתוני שאלון הורי החניכים. בפרט, שתי הנקודות הבולטות שעלו מן הראיונות היו רקימת הקשר הקרוב והחם עם החונכים והצורך בחברים ש"קרמבו" עונה עליו. במקרה של ט' אף ברור כי קיימת אצלו תחושת מסוגלות רבה: זו ניכרת הן בדבריו והן במעשיו.

כמובן שניתוח זה אינו יכול לספק תמונה מלאה של החוויה של חניכי "קרמבו". על מנת לתת קול למשתתפים אלו בצורה ראויה, ובפרט לאור ההטרונגיות הרבה של החניכים, נדרשת הערכה עמוקה יותר של חוויותיהם. כדי לבצע הערכה מסוג זה, יש צורך להקדיש זמן ומאמץ בשני כיוונים: (א) יצירת תקשורת של המראיינים עם החניכים

⁷ אחד החונכים שלה היה נבון מתשובה זו, והסביר למראיינת שזה תלוי בבית הספר, והוסיף שהמראיינת לא צריכה להיות מושפעת לרעה מכך בתהליך ההערכה. הערה זו חושפת את תחושת הנאמנות של החונכים לתנועה מחד גיסא, אבל גם את הבעייתיות בעריכת ראיונות עם חונכים מתוכים מאידך גיסא.

באופן שינטרל את היבט ה"פרשנות" (בין אם התיווך מתבצע על ידי החונכים, בני משפחה או מורים), או לכל הפחות יפצו עליו. (ב) התייחסות מתודולוגית להטרונגיות הרבה של קבוצת החניכים.

ברור כי עבודה מסוג זה שתצטרך להתבצע באמצעות סדרה מקיפה של ראיונות עומק ייעודיים עשויה להוות תוספת רבת ערך לתיעוד שנאסף על ידי "הכנפיים של קרמבו" לבחינת ההשפעה של התנועה על החניכים, ובפרט (ובהתאם למודל הלוגי) למתן מענה לשלוש שאלות: (א) האם הקשר האישי בין החניכים לחונכים מוביל לצמצום התפיסה הסטריאוטיפית של החניכים את בני הנוער מן האוכלוסיה הכללית (קרי, קבוצת החונכים) מחד גיסא, ולצמצום התפיסה הסטריאוטיפית העצמית מאידך גיסא? (ב) האם בקרב החניכים בעלי הצרכים המיוחדים מתרחשת עלייה בתחושת המסוגלות ומימוש הפוטנציאל האישי? (ג) עד כמה התשובות לשאלות א' וב' ניתנות להכללה מעבר לכלל קבוצת החניכים?

מחקר כזה המתמקד בחניכים בעלי הצרכים המיוחדים מחייב את גיוסם של חוקרים-מראיינים בעלי הכשרה מתאימה בתחומי העבודה הסוציאלית והפסיכולוגיה, והוא מעבר להיקף ההערכה הנוכחית.

השפה ה"קרמבואית": שיח פנים-תנועתי

שפה משחקת תפקיד מרכזי בעיצובם של רעיונות, תחושת שייכות וגיבוש קבוצתי. אנשים משתייכים לקבוצות חברתיות רבות ולפיכך נושאים זהויות רבות; אדם עשוי להיות "מורה", "תומך בריאל מדריד מושבע", "גרמני", "פריסאי", ועוד. מעבר לזהות הבאה לידי ביטוי בשפה או בניב (לדוגמא, Byram, 2006), חלק מהזהויות באות לידי ביטוי במאפיינים ייחודיים של שיח הדוברים בתוך אותה קבוצה.

אחת הנקודות שעלו במהלך הראיונות האישיים ובקבוצות המיקוד הייתה התייחסות לקיומה של "שפה קרמבואית". ולקשר בין "השפה הקרמבואית" לבין תחושת השייכות של המשתתפים ב"כנפיים של קרמבו". בפרט, הביטויים הבאים היו שכיחים מאוד:

"מישהו שהוא לא בקרמבו אינו יכול לדבר את השפה שלנו. זאת דרך חיים."

"רק אנחנו יכולים להבין האחד את השני."

מביטויים אלה עולה כי המשתתפים מזהים את עצמם כקבוצה הנבדלת מן האחרים. יתרה מזו, וכפי שמופיע אצל בירם, המשתתפים הופכים למודעים לקיומה של השפה הפנימית כאשר מישהו משתמש במילים "הלא נכונות" או איננו מזהה את ההשתמעויות העולות מתוך השיחה.

מאפיין בולט בשפת המשתתפים היה יצירתו של התחדיש (נאולוגיזם) "קרמבואי". כאמור, בקרב המשתתפים בתנועה קיים שיח העוסק ב"שפה הקרמבואית". עצם קיומו של שם התואר "קרמבואי" בקרב חברי הקבוצה וגזירתו משם העצם "קרמבו" המופיע בשם התנועה "כנפיים של קרמבו" הוא סימן להמללתה של הזהות הקולקטיבית של החברים בקבוצה. שימוש זה חזר על עצמו בצירופים הבאים: "שפה קרמבואית", "חוויה קרמבואית", "חזון קרמבואי", "האווירה הקרמבואית" ו"ברוח קרמבואית".

לא מצאנו תחדישים נוספים. להלן יופיעו מאפיינים נוספים של השיח הפנימי של המשתתפים ב"קרמבו".

האנשה (personification)

מאפיין מוכר של שיח פנימי המבנה שייכות הוא האנשה של מושג אבסטרקטי או של חפץ ממשי. במקרה של "קרמבו" ניכרה האנשה של התנועה. ניתן לראותה במבעים הבאים: "קרמבו שינה אותי", "קרמבו הוא חלק ממני", "כמו המשפחה שלי, זה חלק ממני", "קרמבו לימד אותי", "קרמבו יקבל אותך כפי שאתה, עם כל הפלוסים והמינוסים".

השימוש בנחרצות חיובית

מאפיין בולט נוסף בשיח עם המשתתפים היה השימוש בנחרצות חיובית בהשוואה לשימוש בשלילה. כאשר מדברים על החוויה שלהם ב"כנפיים של קרמבו" או בביה"ס בכלל, המשתתפים השתמשו בביטויים חיוביים, לדוגמא: "למדתי ש... ו-"אם מישהו משתמש במונח "מפגר", אני מיד מתקן אותו".

למעשה, הביקורת של המשתתפים על אחד ההיגדים בשאלון היא דוגמא טובה לדרך בה ניתן להעביר ביקורת מבלי להיות פוגעניים או מעליבים, וכיצד ניתן להביע הסתייגות מבלי להטיף:

"חשוב לי להסביר שהשאלה הנוגעת ליוסי והאיש בכיסא הגלגלים היא שאלה מעט מתקילה. ברור שהייתי מרגיש מוזר ולא נוח אם אדם זר היה בא לשבת אתי בבית קפה. אבל הסיטואציה היא מביכה ללא קשר לעובדה שמדובר במישהו עם צרכים מיוחדים".

השפה המשמשת את החונכים כדי לדבר על החניכים

כאשר החונכים התייחסו לחניכים שלהם, הם התייחסו במלוא ההערכה לחניכים ולקשר ביניהם. דוגמא טובה לכך היא שתי תשובות שנתנו חונכים לשאלה: "מה תיקח אתך מ"כנפיים של קרמבו"?:

חונך: "לפעמים קורים לי דברים, ואני חושב מה הייתי אומר לחניך שלי אם זה היה קורה לו, וכך אני מצליח להתמודד עם המצב".

חונכת: "כל אחד יכול לתרום. כל חניך בדרך שלו".

ניכר כי השיח המשתקף אינו מבטא תחושת רחמים, אלא בראש ובראשונה הערכה וחום, כפי שהדברים באים לידי ביטוי בתשובתו של חונך נוסף: "נאום של חניך מהסניף שלי שהוא נשא במסדר הכנפיים של הסניף. הוא היה חניך הראשון שלי בסניף. הוא ילד יחסית ביישן, ואני כל כך התגאיתי לראות שהוא כתב את הנאום המרגש שהחונכת שלו נשאה עבורו מול כולם. הוא אמר שם דברים על הסניף ואני מאוד התרגשתי לראות עד כמה באמת חשוב לחניכים להגיע ל"כנפיים של קרמבו" כל שבוע".

גם התשובה הבאה מאופיינת בכבוד ובחום רב:

"ההתקדמות של חניכה שלי. והתקדמויות אחרות סניף. שאני רואה שלכל אחד יש בעיות, אבל הילדים האלה עם כמה שקשה להם, ש[הם] חמים, צוחקים ומחזירים אהבה. עוד משהו – שהם אמיתיים, בלי משחקים, אוהבים או לא אוהבים. ואני אוהבת את זה".

שימוש באוצר מילים שניתן לייחסו לתפיסה החינוכית של התנועה

התפיסה החינוכית של התנועה מושתת על שלושה מרכיבים: עידוד לעצמאות (במובנו כאפשר חופש פעולה לבחור בחירות חופשיות ככל הניתן, גם בתנאים של מוגבלות, לצורך הפיכתו של המשתתף לשותף אמיתי בפעילות), עידוד המשתתפים בהתאם ליכולותיהם ופיתוח כישורי הובלה והנעת שינויים בכלים העומדים לפניהם ובמסגרת יכולותיהם (עוד על כך במסמכי "התפיסה החינוכית" של התנועה). בהתאם לכך, הפעילות המתווכת לחניכים על ידי החונכים נסמכת על עקרונות של כבוד האדם, הבנה והקשבה, ראייה חיובית, נגישות והתאמה, עידוד לעצמאות והדדיות (ראו פירוט במסמכי "הגישה המקצועית" של התנועה). מעבר לאמור בדו"ח עד כה, מצאנו כי כל אלה מהדהדים בשפת המשתתפים. הנה, למשל, בתשובות שניתנו לשאלה הפתוחה בשאלון "מה תיקח איתך מ"כנפיים של קרמבו":

"...קבלה, נגישות, חיוביות, חשיבה מחוץ לקופסא עם אנשים אחרים – אינני יכולה לעשות זאת לבד אלא רק עם הקבוצה שלי, ובעזרתה אני יכולה לעשות הכל".

"זה שינה אותי. קודם כל ביכולת לראות את חצי הכוס המלאה. את היש ולא את האין. מה אני יכולה ללמוד ממנו. גם אם הוא לא מדבר, לא מיישר מבט".

"מכל בן אדם אפשר ללמוד ולגלות דברים חדשים".

"הפכתי אדם אכפתי יותר וסובלני יותר לקשיי האחר".

השימוש במילה 'התנדבות'

במהלך הראיונות ניכר היה שהמשתתפים לא תופסים את פעילותם כהתנדבות. למעשה, מילה זו עלתה בהקשר של האופן בו הם חושבים שהאחרים (קרי, מי שאינם פעילים בתנועה) רואים את השתתפותם ב"קרמבו": "הם חושבים שאנחנו מתנדבים, אבל אנחנו יודעים שאנחנו מבלים זמן יחד ובונים חברות. אנחנו חלק ממה שהו משמעותי".

כזכור, תפיסה זו באה לידי ביטוי גם בשאלון החונכים. עם זאת, בשאלון נמצא מיעוט משמעותי שכן תופס את פעילותו כבעלת ממדים התנדבותיים. (ראו את הערת השוליים בעמ' 32 המתייחסת לעניין זה).

מסקנות והמלצות

דו"ח זה פתח בהסבר מדוע הערכת התהודה של פעילות תנועת "כנפיים של קרמבו" אצל החונכים מורכבת לאור גילם של החונכים וייחודיות פעילותה של התנועה בנוף המקומי והגלובלי.

לפיכך, הקריטריון המרכזי בו השתמשנו כדי לייחס תוצאות להתערבותה של "קרמבו" במקרה של אוכלוסיית החונכים היה שימוש בהערכה הבודקת את המודל הלוגי של "כנפיים של קרמבו", החל בהנחות העבודה של התנועה, עבור דרך הפעולות אותן היא מבצעת והתוצאות שהתקבלו וכלה בקשרים הסיבתיים-לוגיים שמובילים בין כל חוליות המודל. לעומת זאת, בחינת הדהוד הפעילות של התנועה במעגל הקרובים לחונכים, ובראשם הוריהם, אפשרה לנו לבחון באופן ישיר יותר את השפעת הפעילות כתלות במשך החשיפה העקיפה לפעילות של "כנפיים של קרמבו".

תהליך ההערכה היה תהליך דיאלוגי כפול: בין המעריכות לבין קולות השטח מחד גיסא, ובין הכלים האיכותניים ופיתוח הכלים הכמותניים מאידך גיסא. כלומר, המידע הראשוני שנאסף אפשר העלאה של שאלות חדשות ובעקבותיהן בנייה של כלים מתאימים למציאת התשובות.

עיון במסמכי התנועה העלה מספר נושאים עיקריים, ובראשם כבוד האדם, הצורך בהבנה והקשבה, הדגשת הכוחות ולא הקשיים, עידוד העצמאות של המשתתפים והבנה כי ראיית המוגבלות על ידי עצמי והזולת היא סובייקטיבית ולא אובייקטיבית. נקודות אלה הדהו כתמות שחזרו במהלך הראיונות עם החונכים ולכל אורך תהליך איסוף הנתונים (האיכותני כמו גם הכמותני): דגש על כבוד האדם, פיתוח מיומנויות חברתיות ותקשורתיות, בניית הערכה עצמית, פיתוח כישורי מנהיגות חברתית והחדרתה של שאיפה לשינוי חברתי.

אי לכך, וכיוון שהממצאים שהועלו בדו"ח מתאימים לתיאוריית השינוי של התנועה, הנתונים שבידינו, חרף ההסתייגויות המתודולוגיות שהובעו בדו"ח, מאששים את האפשרות שניתן לייחס את התוצאות בקרב המשתתפים (ובראש ובראשונה החונכים) לפעילות התנועה, גם אם אוכלוסיית החונכים (או לפחות חלקה) הייתה נוחה מלכתחילה ליצירתו של שינוי זה.

בחינת מעגל ההורים העלתה, כזכור, ממצאים מעורבים. מצד אחד, ציוני העמדות של ההורים ביחס לבעלי הצרכים המיוחדים בשאלוני ה-MAS היו גבוהים מעל האוכלוסיה הכללית. תוצאה זו נתמכה בראיונות האישיים בהם טענו רובם שערכי קבלת האחר בכלל ובעל המוגבלות בפרט היו טבועים בהם לפני הצטרפות ילדיהם ל"כנפיים של קרמבו". בנוסף, אין לנו כל עדות לעליה בפעילות החברתית / ציבורית של ההורים בתחום זה או בתחומים קרובים בתקופת פעילות הילדים. מצד שני, לפחות בממד אחד נמצא כי הורים אלה כן שיפרו את עמדותיהם אף יותר בעקבות פעילות ילדיהם. יוצא אפוא כי אכן התגלתה השפעה של הפעילות על עמדות מעגל הורי החונכים.

למרות שמטרת התנועה איננה להשפיע על מעגל ההורים בהכרח, אלא בראש ובראשונה על קבוצת השווים, יש טעם להתעכב על חוסר ההשפעה על הפעילות החברתית של ההורים. למעשה, יש לקחת בחשבון שתי נקודות: ראשית, נזכור כי ההורים הם בוגרים שביססו זה-מכבר את השקפת עולמם, ושיתכן וקשה יחסית להניעם לפעולה חברתית וציבורית, ולו רק מחמת גילם ומעמדם (למשל, בשל טרדות פרנסה ומחוייבויות ביומיום). שנית, יתכן מאוד שהשינויים החלקיים להם היינו עדים בקרב ההורים (ואולי דווקא מכיוון שמדובר בבוגרים) הם בבחינת סימנים מטרימים לשינוי שמתפתח בטווח הבינוני-ארוך שאת הבשלתו הסופית נוכל לראות רק בעוד מספר שנים. עם זאת, נדגיש כי עיקר השיבותו של ממצא זה הוא באישור שהוא נותן ליכולתה של התנועה כנפיים של

קרמבו להשפיע באופן עקיף, באמצעות החונכים המתפקדים כסוכני שינוי, על מעגלים קרובים (כולל קבוצת השווים). יש בכך משום תמיכה משמעותית לתיאוריית השינוי של התנועה.

נקודה נוספת שעלתה במהלך המחקר היא שהאוכלוסייה שמתתפת ב"קרמבו" היא כזו הממיינת את עצמה. ברור שלפחות מרבית המשתתפים מגיעים לתנועה עם נטייה "לעשיית טוב". נראה לנו שההשתתפות בתנועה מאפשרת להם לפתח ולממש נטייה זו תוך הגשמת אותה תשוקה. למעשה, גם המשתתפים וגם הוריהם העידו על כך (בתדירות גבוהה מאוד). עם זאת, לא היה ארגון או אמצעי אחר שיכול היה לאפשר התפתחות זו, ולכן לא ניתן לבטל את חשיבותה של תנועת "כנפיים של קרמבו" לא בהקשר של ביסוס והעמקת ערכי התנועה ובוודאי שלא בהקשר של ההנעה לפעולה. הסתייגות זו נכונה גם להשפעה שנמצאה על הורי החונכים – יתכן שחלק ממי שמצויים במעגלי השפעה אחרים של החונכים (ובכללם קבוצת השווים) יהיו פחות נכונים לשינויים מלכתחילה.

ניתוח שאלון הורי החניכים העלה כי ההורים תופסים את הפעילות כמקדמת פיתוח של יכולות תקשורת בינאישית 1. ההזדמנות לפיתוחו של קשר חם "בגובה העיניים" עם בני נוער מן האוכלוסייה הכללית – למעשה, כך רובם תופסים את הקשר שנוצר בין ילדיהם לחונכים. הראיונות עם החניכים תומכים בפרשנות זו.

בניית סיפור הביצוע הוא הבחינה האחרונה לייחוס הממצאים להתערבות. סיפור הביצוע קושר בין מה שהיה אמור לקרות ומה שקרה. הסברים אלטרנטיביים אינם נראים מתאימים. קיימות ראיות לכך שתנועות נוער הן מסגרות מתאימות לקבוצת הגיל של חונכים כמו ב"כנפיים של קרמבו", וקל לקשר בין הפעילות לתוצאות. הראיונות, התצפיות, קבוצות המיקוד והשאלונים אכן מראים שמה שהיה אמור לקרות בקרב החונכים אכן קרה.

השילוב בין שיטות המחקר (Mixed Methods) חיזק והעצים את הממצאים. השיח ההדדי בין הכלים האיכותניים והכמותניים אפשר למעריכים לפתח שאלות מתאימות בשאלון כדי להבין את התשובות בצורה מעמיקה יותר. התצפיות והשיחות עם החונכים בשטח נתנו עומק ומשמעות למה שניתן היה אולי לתפוס כמשאלות לב בראיונות עם הצוות המוביל. הביטויים הרגשיים, הקוגניטיביים וההתנהגותיים של בני הנוער אמתו את העקרונות שהנהלה הצהירה עליהם. השאלונים לחונכים ולהוריהם הוסיפו נדבך חשוב, כפי שעולה בפרק הממצאים. השימוש בשאלון מתוקף (MAS) אפשר לעמוד על ההבדלים המשמעותיים בין האוכלוסייה של "קרמבו" והאוכלוסייה הכללית.

בחלקו הראשון של הדו"ח הוצגו התוצאות לטווח קצר ובינוני שנחזו על סמך המודל הלוגי. נראה כי התוצאות בטווח הקצר, בכל האמור לגבי החונכים, אכן התממשו במלואן. (אצל החניכים לא נבדקו שינויים במידת הסטריאוטיפיזציה של האוכלוסייה הכללית, כך שאין לנו נתונים לגבי עניין זה.) נצפו השפעות עקיפות של הפעילות על מעגל ההורים, אשר מתאימים לתוצאות החזויות בשלב הבינוני. עם זאת, ההשפעות העקיפות של הפעילות שנמצאו עד כה היו על עמדות בלבד. בנוסף, נזכיר כי לצד קבלתם של בעלי המוגבלויות בפרט וקבלתו של האחר בכלל, נמצאו בשאלון לחונכים חילוקי דעות באשר לשאלה אם החונכים בתנועה מתנדבים בה. יתכן, כמובן, שהסיבה לכך היא שמדובר בתהליכים שעדיין לא סיימו להבשיל אצל כלל החונכים.

לסיכום, הממצאים מחזקים את הטענה שתיאוריית השינוי של התנועה עובדת על המשתתפים (ובפרט על מעגל החונכים בו התמקד המחקר הנוכחי) ונמצאו תימוכין להשפעות עקיפות, המתווכות על ידי החונכים, על מעגל נוסף. עם זאת, צריך יהיה להמשיך ולבדוק את הפעילים והמעגלים הקרובים להם במחקר אורך על מנת לבחון אם התוצאות לטווח הבינוני מתקיימות במלואן ונשארות יציבות, כפי שנגזר מתיאוריית השינוי, ובפרט אם שינויי עמדות בקרב החונכים והמעגלים הקרובים להם מתרגמים לכדי שינויים התנהגותיים והשראת אקטיביזם חברתי.

המלצות למחקרי המשך

- אנו ממליצות להוביל מחקר מעקב אחר הבוגרים על מנת לבחון את ההשפעה ארוכת הטווח של התנועה.
- אנו ממליצות לבחון במחקר המשך את ההשפעה על מעגלים הקרובים לחונכים. לשם כך, חשוב יהיה להרחיב, ככל הניתן, את היכולת של מעריכים מטעם התנועה ליצור קשר עם הורים של חונכים, ובכללם כאלה שאין להם נטייה מיוחדת לפעול למען "כנפיים של קרמבו". הרחבה אל מעגלים שאינם ההורים, דוגמת אחים וחברים תתאפשר, אולם תחת סייגים מתודולוגיים שנדונו בהרחבה בעבודה, לאור גילם של אלה.
- אנו מציעות לבחון את היקפי הנשירה של חונכים חדשים לאורך שנת פעילותם הראשונה וללמוד את מאפייני הנושרים והסיבות לנשירה.
- אנו מציעות לשקול את ניהולו של מחקר נוסף המתמקד בחניכים ובוחן אם אכן מתרחשים אצלם תהליכים של דה-סטריאוטיפיזציה של האוכלוסיה הכללית ואם מתפתחת אצל החניכים עלייה בתחושת המסוגלות ומימוש הפוטנציאל האישי. יצוין, כי בדיקה זו, לאור אוכלוסיית המחקר (קשוי תקשורת עם חלק מאוכלוסיה זו והטרוגניות הקבוצה), מורכבת לביצוע. אנא ראו התייחסות לאפשרות זו בעמ' 42.
- חשוב ביותר, בצומת זה של התפתחות מהירה של התנועה, לבחון את המדיניות והביצוע של התנועה כדי לא לאבד את העקרונות המקוריים שלה (mission drift).

ביבליוגרפיה

- טל, ק'. (2002). הדחויים – ילדים דחויים: מהם מאפייניהם וכיצד ניתן לעזור להם? *הד הגן*, 67 (2), 52-59.
- University of Durham, United Kingdom Byram, M. (2006). Languages and Identities Intergovernmental Conference. *Languages of Schooling: towards a Framework for Europe*. Strasbourg, 16-18.
- Cohen, R., Roth, D., York, A. and S. Neikrug (2012). Youth Leadership Program for Changing Self-Image and Attitude toward People with Disabilities. *Journal of Social Work in Disability & Rehabilitation*, 11, 197–21. DOI: 10.1080/1536710X.2012.704215

- Cousin, J. B. (2003). Utilization effects of participatory evaluation. In T. Kellaghan, D. L. Stufflebeam, & L. A. Wingate (Eds.). *International handbook of educational evaluation* (pp. 245-266). Dordrecht, The Netherlands: Kluwer Academic.
- Erol, R. Y., and Ulrich, O. (2011). Self-Esteem Development from Age 14 to 30 Years: A Longitudinal Study. *Journal of Personality and Social Psychology*, *101*, 607-619.
- Essama-Nssah, B. (2013). Coping with the Attribution Problem in Program Evaluation. *The World Bank PREM Notes*, *26*. [Online]. Available at: <http://www.worldbank.org/prem>, retrieved June 4, 2015.
- Feldman, D. (2009) Human Rights of Children with Disabilities in Israel: The Vision and the Reality. *Disability Studies Quarterly*, *29* (1). [Online] Available at: <http://dsq-sds.org/article/view/172/172>, retrieved June 4, 2015.
- Feldman, D., and Ben Moshe, A. (2006). *Persons with Disabilities in 2006*. Jerusalem, Israel: Ministry of Justice, Commission for Equal Rights of Persons with Disabilities.
- Feuerstein, R. (2008). Conductive Education and Structural Cognitive Modifiability. *Recent Advances in Conductive Education*, *7* (1), 5-8.
- Findler, L. Vilchinsky, N., Werner, S. (2007). The Multidimensional Attitudes Scale toward Persons with Disabilities (MAS): Construction and Validation. *Rehabilitation Counseling Bulletin*, *50* (3), 166–176.
- Funnell, S. C., and Rogers, P. J. (2011). *Purposeful Program Theory: Effective Use of Theories of Change and Logic Models*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Helmstetter, E., Peck, C. A., & Giangreco, M. F. (1994). Outcomes of interactions with peers with moderate or severe abilities. *Journal of the Association for persons with Severe Handicaps*, *10*, 263-276.
- Rapoport (1997). *The Origins of Post-Modern Youth: Informal Youth* Kahane, R. and T. *Movements in a Comparative Perspective*. Berlin, New York: de Gruyter.
- Krajewski, J. J., & Flaherty, T. (2000). Attitudes of high school students toward individuals with mental retardation. *Mental Retardation*, *38*, 154-162.

- Journal of Marcia, J. E., (1966). Development and validation of ego identity status, *3*, 551-558. *Personality and Social Psychology*
- Mayne, J. (2008). Contribution Analysis: An approach to exploring cause and effect, ILAC methodological brief. [Online]. Available at: http://www.cgiar-ilac.org/files/ILAC_Brief16_Contribution_Analysis_0.pdf , retrieved at June 4 2015.
- Mertens, D. (2005). *Research and Evaluation in Education and Psychology (2nd Edition)*. Newbury Park: Sage.
- Papalia, D., Olds, S., Feldman, R., and Kruk, R. (2004). *A Child's World: Infancy through Adolescence*. McGraw-Hill Ryerson.
- Patton, M. Q. (2002). *Qualitative Research and Evaluation Methods (3rd Edition)*. Thousand Oaks, CA: Sage. P. 341
- Rosenbaum, P. L., Armstrong, R. W., and King, S. M. (1986). Children's attitudes toward disabled peers: A self-report measure. *Journal of Pediatric Psychology*, *11* (4), 517-530.
- Scriven, M. (1991). *Evaluation Thesaurus (4th Edition)*. Newbury Park: Sage.
- Stets, J. E., & Burke, P. J. (2014). Emotions and identity non-verification. *Sociological Perspectives*, *57* (4), 409-433.
- Strichman, N. & F. Marshood (2007). *So, How are We Doing?* Jerusalem: Shatil.
- Tashakkori, A. & Teddlie, C. (2003). (Eds.) *Handbook of Mixed Methods in Social and Behavioral Research* (pp.455-488). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Vilchinsky, N., Findler, L., and Werner, S. (2010a). Attitudes toward people with disabilities: the perspective of attachment theory. *Rehabilitation Psychology*, *55* (3), 298–306.
- Vilchinsky, N., Werner, S., & Findler, L. (2010b). Gender and attitudes toward people using wheelchairs: a multidimensional approach. *Rehabilitation Counseling Bulletin*, *53*, 163–174.
- Zettergren, P. (2005). Childhood peer status as predictor of midadolescence peer situation and social adjustment. *Psychology in the Schools*, *42*, 745-757. doi:10.1002/pits.20121